

Continue discontinuïteit

Het castellum Traiectum

in het vroeg-middeleeuwse krachtenveld

Cees van Rooijen

De oorsprong van de stad Utrecht ligt bij de stichting van het Romeinse castellum in de eerste eeuw van onze jaartelling. Van de vroege Middeleeuwen zijn van deze locatie nogal wat gegevens bekend, zowel archeologisch als historisch. Veel van die data wijzen op een boven-

Cees van Rooijen (1959) volgde een lerarenopleiding geschiedenis/aardrijkskunde. Van 1985-1998 was hij werkzaam bij het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht. In 1994 ronderde hij zijn studie middeleeuwse archeologie aan de Universiteit van Amsterdam af. Momenteel is hij verbonden aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek te Amersfoort. Hij publiceerde vooral opgravingsverslagen in de Kronieken van gemeente en provincie Utrecht en daarnaast over de middeleeuwse tegelproductie in Utrecht.

gemiddeld belang van het latere Utrecht. Toch lijkt er geen sprake te zijn van continue bewoning; er zitten lacunes in de bewoningsgeschiedenis. Deze gaten zijn archeologisch vooral herkenbaar, wanneer niet alleen de vondsten, maar juist ook de stratigrafie en de onderlinge

samenhang van de vindplaatsen worden bekeken. Ook de historische bronnen lijken meestal in deze vanuit een archeologische invalshoek bepaalde theorie te passen.

Inleiding

Traiectum neemt een bijzondere plaats in binnen de vroeg-middeleeuwse geschiedenis. Aan de ene kant zijn historische en archeologische bronnen bekend die wijzen op een belangrijke functie van het voormalige Romeinse castellum, aan de andere kant zijn in die gegevens grote lacunes aan te wijzen, perioden waarvan historisch niets bekend is en waaruit nauwelijks een scherf gevonden wordt.

Als archeologische vondsten uit de vroege Middeleeuwen worden gedaan, dan beperkt zich dat meestal tot het Domplein. Sporen die wijzen op bewoning buiten het Domplein zijn er nauwelijks. Dit gebrek aan gegevens wordt wel eens geweten aan de erosie als gevolg van overstromingen waarbij met name die van 1170 en 1173 worden genoemd.¹ Bij deze verklaring wordt er impliciet van uitgegaan dat in Utrecht een continuïteit van bewoning tussen de Romeinse periode en de late Middeleeuwen mogelijk is; dit nu lijkt niet het geval.

Bij het archeologisch onderzoek van de laatste jaren blijkt steeds weer dat in de vroege Middeleeuwen veeleer sprake was van sedimentatie dan van erosie. Niet onlogisch, omdat bij overstromingen nu eenmaal altijd sedimentatie, vaak over een groot gebied, plaatsvindt en slechts zeer lokaal, bij doorbraken of riviergeulverlegging, sprake is van erosie. Het is dan ook noodzakelijk een nieuwe verklaring voor dit gebrek aan archeologische gegevens te zoeken; dit artikel is daartoe een aanzet.

Hoewel hier niet uitputtend alle historische en archeologische bronnen worden besproken, wordt wel gepoogd alle laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse vindplaatsen buiten het castellum aan bod te laten komen. Bij de diverse sites (vondstlocaties) wordt sterk op sporen van rivieractiviteiten en de daarmee samenhangende stratigrafie (opbouw van de ondergrond) gelet. Deze stratigrafie, in combinatie met de beperkte archeologische vondsten, wijst op discontinuïteit in de bewoningsgeschiedenis van Utrecht. Uitgangspunt bij dit artikel is dan ook dat de rivieractiviteiten de bewoningsgeschiedenis van Utrecht in de vroege Middeleeuwen sterk hebben bepaald. Zonder een goed begrip van de moeilijke positie van het castellum Traiectum in het stroomgebied van de Kromme en de Oude Rijn en de Vecht is de geschiedenis ervan niet te verklaren. Tegelijkertijd geeft het plaatsen van Traiectum binnen die bijzondere natuurlijke omstandigheden een handvat om de voortdurende strijd om het bezit van het fort mee te verklaren. Daarbij spelen Romeinen, Friezen, Franken en zelfs Vikingen een rol. De wisselende machtsverhoudingen tussen deze groepen in Traiectum zijn, naast de natuurlijke omstandigheden, mede debet aan de titel van dit schrijven.

De erfenis van de Romeinen

Het Romeinse castellum, waaruit later Utrecht is ontstaan, was slechts één van een hele reeks langs de Kromme en de Oude Rijn. Deze voormalige hoofdgeul van de Rijn was immers lange tijd onderdeel van de noordgrens van het Romeinse Rijk: de limes.

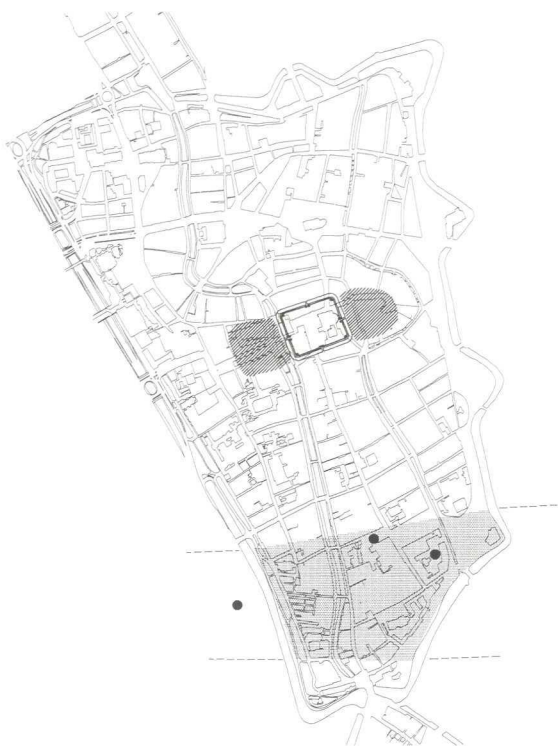
Het Utrechtse castellum kende in de Romeinse tijd vijf verschillende bouwfasen, waarbij het fort hersteld, uitgebreid of verbeterd is. De laatste fase bestond uit een tufstenen rechthoekig fort, waarvan de afmetingen circa 150 bij 125 meter bedroegen. Dit tufstenen complex werd rond 210 van onze jaartelling gebouwd en bleef als grensfort tot circa 275 na Chr. in functie.

Op de plaats waar de Romeinen hun eerste fort bouwden, lag het maaiveld vrij laag. In het zuiden en midden van het fort varieerde het niveau van de natuurlijke ondergrond tussen de 120 en 145 cm +NAP, terwijl aan de oost- en westzijde de hoogte 60 en 90 cm +NAP bedroeg. Met name de oost- en westzijde lagen blijkbaar erg laag.²

Bij het vertrek van de Romeinen lag het maaiveld van het castellum een stuk hoger. Als indicatie daarvoor kan de plint van de castellummuur worden genomen. Deze overgang tussen fundering en opgaand werk lag aan de west- en noordzijde rond de 250 cm +NAP, aan de oostzijde op 300 cm +NAP en aan de zuidzijde rond de 320 cm +NAP.³ In twee eeuwen is het maaiveld binnen het castellum bijgevolg met 150 tot 200 cm verhoogd. De Romeinse lagen worden afgedekt door een gele, okerachtige, kleilaag. Van Giffen meende hierin de zesde periode van het castellum te zien, maar Ozinga en De Weerd tonen aan dat deze laag post-Romeins is.⁴ De kleilaag die op meerdere plaatsen op het terrein is aangetroffen varieert in hoogteligging tussen de 280 en 310 cm +NAP. Dat lijkt dus een aardige indicatie voor het Romeinse niveau toen het castellum verlaten werd.⁵ Wordt de hoogte van het 'laatste' maaiveld binnen het stenen castellum vergeleken met de hoogten van de niet bewoonde gedeelten ten zuiden van het fort, dan stak de 'vloer' van het castellum daar een flink eind bovenuit. De muren, voorzien van poorten en torens, bekroonden deze met mensenhanden opgeworpen terp. Van de Frankische heersers weten we dat zij zich beschouwden als de erfopvolgers van de Romeinse Keizers en dat zij daarmee al de Romeinse forten als hun bezit zagen. Afgezien van wat laat-Romeinse vondsten zijn de eerste bewoningssporen in en bij het castellum, zoals hieronder zal blijken, dan ook van vroeg-Frankische oorsprong.⁶

Buiten het castellum

Bij vrijwel elke opgraving en waarneming in de zuidelijke binnenstad van Utrecht wordt een dik vegetatieniveau waargenomen. Dit grijs/blauwe niveau is ingeklemd tussen natuurlijke afzettingen. Een nauwkeurige datering van dit maaiveld is een moeilijke zaak, maar aangenomen mag worden dat dit niveau in ieder geval aan het eind van de IJzertijd en in de inheems-Romeinse periode in gebruik was.⁷ Onder dit Romeinse niveau variëren de afzettingen nogal. Van oost naar west ligt door de zuidelijke binnenstad een stroomrug, die dienst heeft gedaan als woongrond voor mensen uit de Romeinse periode (en misschien iets vroeger), waarvan inmiddels diverse sites bekend zijn. De stroomrug bestaat grotendeels uit zand en zavel, de oude restgeul is gevuld met klei. Buiten deze hoger gelegen stroomrug wordt, onder de Romeinse laag, veelal

De vijfde fase van het Romeinse castellum geprojecteerd binnen de plattegrond van de Utrechtse binnenstad. De - vermoede - vici (naar M. Montforts) zijn donkergrijs aangegeven, de lichtgrijze zone in de zuidelijke binnenstad is de stroomrug met daarop drie vindplaatsen van Romeins-inheemse nederzettingssporen.

klei aangetroffen.⁸ De grijs/blauwe laag heeft vaak de samenstelling van de ondergrond en kenmerkt zich ook door sporen van doorworteling. Boven deze laag ligt in vrijwel de gehele binnenstad een pakket gele of okerachtige klei, van circa 40 cm dik. De samenstelling van de klei en de plaats waar het ligt (op enige afstand van de vermoede geulen) wijzen erop dat we van doen hebben met komklei. Van dit soort klei wordt wel aangenomen dat het zich ongeveer met 1 mm per jaar afzet.⁹ Daarbij moet

gedacht worden aan een - mogelijk jaarlijkse - overstroming in de winter, terwijl het gebied de rest van het jaar droog lag.¹⁰ Boven in het aangegeven kleipakket beginnen de 10de-eeuwse en latere sporen. De klei is dus afgezet tussen de laat-Romeinse periode en de 10de/11de eeuw. Het is dan ook duidelijk dat, stratigrafisch gezien, binnen dit kleipakket de vroeg-middeleeuwse periode gezocht moet worden.

Wanneer is dit gele kleipakket precies afgezet? Gezien de dikte van het eerder beschreven Romeinse niveau (soms meer dan 20 cm in de niet-bewoonde gebieden) kan aangenomen worden dat, ook in de tijd dat het vegetatieniveau het maaiveld was, al enige sedimentatie heeft plaatsgevonden. Dit zeer langzaam afgezette materiaal kan dan door bodemprocessen in de grijs/blauwe laag zijn opgenomen. Dat het water al vroeg voor overlast zorgde, is des te waarschijnlijker als bedacht wordt dat de vicus (de burgerlijke nederzetting) buiten het castellum ook last kreeg van het water. Daar verandert in de 2de eeuw niet alleen de oriëntatie van de greppels, wat wijst op een veranderde waterhuishouding, maar wordt de grond ook opgehoogd.¹¹ Na 275 is de bewoning daar compleet verdwenen.¹²

Boven het duidelijk herkenbare vegetatieniveau in de Utrechtse bodem is meestal een dun beige kleilaagje met een 'blauwe zweem' zichtbaar. Dit zou verklaard kunnen worden door een wat snellere afzetting van klei, waarbij de vorming van een vegetatiehorizont (een oud oppervlak dat door langdurige begroeiing als een humeuze laag herken-

Opgraving in de sneeuw met op de achtergrond huis Payenborg aan de Oudegracht, 1994. Ook hier werd onder een kleilaag het Romeinse niveau aangetroffen (ABC).

baar is) niet meer volledig tot stand komt. Weer boven deze laag ligt de egale gele klei, waarvoor de afzettingssnelheid van circa 1 mm per jaar zal hebben gegolden. Binnen deze kleilaag zijn soms twee grenzen aan te wijzen, die de overgang vormen tussen kleilagen met een licht tintverschil en die geaccentueerd worden door de aanwezigheid van schelpjes. Deze schelpjes worden in principe altijd in de afzettingen ingesloten, maar vergaan door bioturbatie ook weer. Als de sedimentatie tijdelijk wat sneller gaat, of wanneer het gebied langer onder water staat, blijven ze vaak beter behouden.¹³

Hoewel dus toch wat vage grenzen zijn aan te wijzen, is tussen het Romeinse niveau en de 10de/11de-eeuwse laag geen duidelijk vegetatieniveau zichtbaar.¹⁴ De aangetroffen kleipakketten moeten

dan ook in een vrij continu proces van jaarlijks terugkerende overstromingen zijn afgezet. De perioden dat het maaiveld droog lag, moeten te kort zijn geweest om de vorming van een vegetatiehorizont mogelijk te maken. Daaruit kan geconcludeerd worden dat in grote delen van de latere stad, in de vroege Middeleeuwen, bewoning zo niet onmogelijk dan toch zeer moeilijk was. Het castellum, gelegen op een 'terpje', lag feitelijk in een groot regelmatig (jaarlijks?) onderlopend komgebied. Een situatie die zich, met korte onderbrekingen, mogelijk tot in de 10de eeuw voortzette.¹⁵ Gezien de ophoging van het castellum, de eerder genoemde dikte van het vegetatieniveau en de veranderingen in de vicus kan verondersteld worden dat ook de Romeinse bezetters regelmatig wateroverlast hadden.¹⁶

Het castellum en de limes

Van de periode tussen 275 en circa 400 zijn over Utrecht weinig gegevens voorhanden. De Romeinen hebben het fort niet meer permanent bezet, maar gebruikten het waarschijnlijk nog wel regelmatig.¹⁷

Rond 275 lijkt de limes langs de Kromme en de Oude Rijn in verval te raken. De bouwactiviteiten in de castella stoppen en er worden slechts spaarzaam vondsten uit de laat-Romeinse tijd aangetroffen.¹⁸ Na een overgangperiode, werd begin 4de eeuw een nieuwe verdedigingslinie in Noord-Gallië opgericht.¹⁹ Vermoedelijk speelden de oude castella nog een rol bij de bescherming van de vrachtaart op de Rijn. In de 4de eeuw

heeft de Rijn namelijk nog wel dienst gedaan als verbindingsweg voor graantransporten (met Engeland).²⁰ De overheersing van de Romeinen in de lage landen loopt pas in 406 na Chr. definitief ten einde.²¹

Het niet permanent herstellen van het westelijk deel van de limes in de laat-Romeinse tijd kan, naast vele andere factoren, zeer wel verband houden met de intensivering van de regelmatig terugkerende overstromingen in delen van het limesgebied.²² Niet dat de troepen volledig verdreven werden, maar de toename van de wateroverlast zal hun mobiliteit in ieder geval niet vergroot hebben.²³ Bovendien is het maar de vraag of de militaire dreiging van invallen in het Utrechts-Hollands veengebied en het westelijk deel van het rivierengebied in deze omstandigheden wel zo allesbepalend was als wel gedacht wordt. Het gebruiken van de, in de laat-Romeinse tijd vrijwel onbewaakte, Kromme en de Oude Rijn als transportroute voor graan wijst niet in die richting. Hoe dit ook zij, het castellum, dat zijn bestaan te danken had aan de Romeinse rijksgrens, kwam na 275 in een soort 'niemandsland' terecht.

Binnen het castellum

Zoals vermeld werd de permanente bezetting van het castellum in Utrecht rond 275 opgegeven. De Romeinen lieten het fort, hooggelegen op een 'terp', achter. Het vormde een ideale vestigingsplaats voor een ieder die in dit gebied een woonplaats zocht; hoog en droog gelegen en veilig tussen de imponerende muren. Niettemin zijn van de periode tussen 275 en de Karolingische tijd geen bouwsporen bekend, of het zou de verbouwing van de principia moeten zijn.²⁴

Hier zijn diverse redenen voor aan te geven. Ten eerste is slechts een deel van het Domplein, waar het castellum ligt, onderzocht. Ten tweede zal men in eerste instantie vooral de Romeinse gebouwen hebben gebruikt. En als laatste kan aangevoerd worden dat er waarschijnlijk weinig bewoning is geweest. Niet alleen is nauwelijks een spoor van bewoning uit deze periode gevonden, maar bovendien zijn gegevens bekend die de discontinuïteit lijken te bevestigen. Het gaat dan om de vondst van een pakket klei binnen de castellum muren. Deze kleilaag, door de opgravers wel omschreven als 'okergele' of 'knikklei-achtige' klei, is overal op het Domplein aangetroffen.²⁵ Tenminste daar waar post-Romeinse activiteiten de laag niet verstoord hebben. Telkenmale gaat het om een egale kleilaag zonder sporen. De laag wordt gedateerd tussen de Romeinse en de Karolingische tijd in.²⁶

De beschrijving van de klei doet sterk denken aan de klei die overal buiten het castellum boven op het niveau uit de Romeinse tijd wordt aangetroffen. Ook de datering van dit pakket komt, zoals we nog zullen zien, goed overeen met een dergelijke laag buiten het fort. Het is op basis daarvan dus zeer wel mogelijk dat deze laag onder het Domplein ook is afgezet.

Er wordt - voor zover bekend - geen melding gemaakt van een plaggenstructuur of van

vervuiling die erop wijst dat de laag door mensenhanden is opgebracht. Bovendien blijkt dat deze laag zich boven in een uit de Romeinse tijd daterende waterput als een dikke lens manifesteert.²⁷ Als het hier om ophogingsklei ging, dan zou deze laag er anders hebben uitgezien. Als laatste kan verwezen worden naar - met name - de (originele) opgravingstekeningen van put XII uit 1938.²⁸ Daar is te zien hoe de egale gele kleilaag naadloos tegen de binnenzijde van de castellummuur aanligt en daarbij alle Romeinse sporen - behalve de staande castellummuren - afdekt.²⁹ De laag die binnen het castellum alles zo keurig en 'clean' afdekt, ligt ook buiten het castellum. Daar is de aansluiting tegen de muren eveneens naadloos. Helemaal opmerkelijk wordt het als dit pakket gele klei zich op eenzelfde wijze in de torens van het poortgebouw manifesteert. Fenomenen die alleen te verklaren lijken, wanneer de klei in een natuurlijk proces is afgezet. Ook de aanwezigheid van de gele kleilaag binnen de principia en boven de verharde Romeinse wegen, zonder dat hier nieuwe vloeren of wegverhardingen op zijn aangelegd, wijst niet op ophogingen, maar op een natuurlijke oorsprong.³⁰

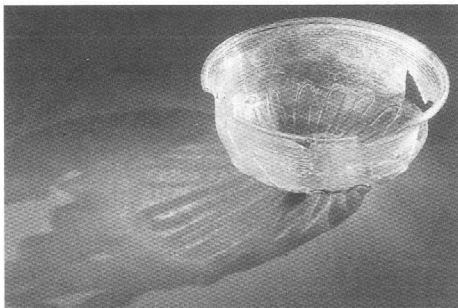
Het is op basis van de hiervoor genoemde argumenten zeer aannemelijk, dat het hier om een gesedimenteerde kleilaag gaat. In de periode na 275 is binnen het castellum blijkbaar ook een pakket natuurlijke klei afgezet.³¹ Gezien het feit dat het maaiveld binnen het fort hoog lag ten opzichte van de omgeving, moet de klei bij, zeldzaam voorkomende?, hoge waterstanden zijn afgezet.³² Doordat het fort maar vier uit-/instroommogelijkheden had, kan de afnemende stroomsnelheid binnen de muren voor een relatief snelle sedimentatie hebben gezorgd, waarmee het 'nadeel' voor de sedimentatie van de hoge ligging als het ware kan zijn gecompenseerd.³³

Van de Romeinen naar de Franken

Op het Pieterskerkhof zijn, net ten oosten van het castellum, twee vrijwel intacte en één verspoeld graf gevonden. Het gaat om begravingen die waarschijnlijk van Franke oorsprong zijn. Van de skeletten is de 14C waarde bepaald. Omrekening hiervan in ouderdom geeft een globale datering in de 5de en de eerste helft 6de eeuw.³⁴ De verschillende bijgiften worden op typologische gronden tussen 375 en 600 na Chr. geplaatst.³⁵ Een datering van de graven vóór 450 is op basis van de typologie van de

vondstassemblage onwaarschijnlijk.³⁶ Een datering van de skeletten in de tweede helft (laatste kwart?) van de 5de eeuw is dan ook het meest waarschijnlijk.

De twee complete begravingen zijn zeer bijzonder. Het gaat om graven van circa 11-jarigen, die voorzien zijn van bijgiften voor volwassenen. Zo heb-

Glazen kommetje uit een van de Merovingische graven op het Pieterskerkhof, laatste kwart 5de eeuw (ABC).

ben beiden een grote Francisca-bijl (een bijtype dat - niet geheel terecht - naar de Franken is vernoemd) in hun graf meegekregen. Dit gebeurde maar hoogst zelden, zodat deze kinderen vermoedelijk wel tot leden van een 'elitaire' groep mogen worden gerekend.³⁷

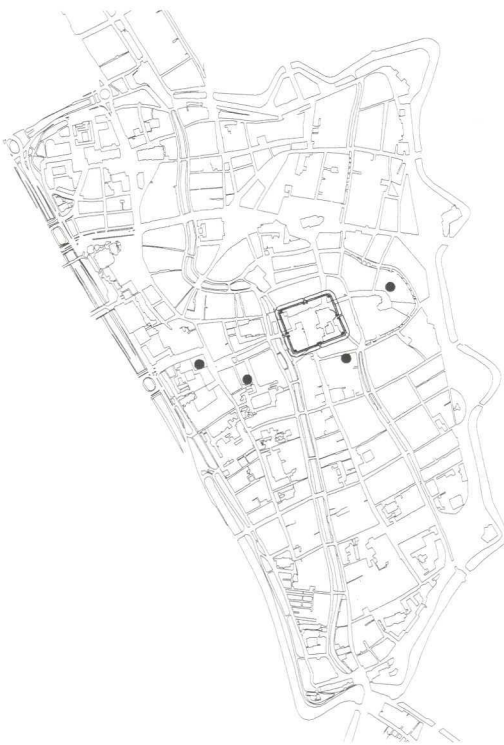
Ook zijn op enkele andere plaatsen in de stad sporen aangetroffen die uit deze periode kunnen stammen. Onder de Mariakerk zijn enkele kuiltjes aangetroffen die tussen 300 en 700 na Chr. gedateerd moeten worden.³⁸ Bij het Visschersplein zijn enkele aangepunte paaltjes, mogelijk van een schoeiing, die 14C gedateerd is tussen 433-541, opgegraven.³⁹ En als laatste is bij de Trans een vegetatieniveau met daarin één 4de/5de-eeuwse scherf gevonden.⁴⁰ Er mogen in deze periode dus iets meer activiteiten worden vermoed, maar erg veel zal dat niet zijn geweest.⁴¹ Dezelfde constatering werd gedaan bij het onderzoek naar laat-Romeins materiaal van het Domplein. Daar werd meer 5de- dan 4de-eeuws materiaal gevonden.⁴² Van aantoonbare continuïteit in de oude vici, ten oosten en westen van het fort, is ook al geen sprake. Daar eindigde, zoals hiervoor al is vermeld, de bewoning rond 275. Bij recent onderzoek op het Buurkerkhof (mei 1996) is geen Merovingisch materiaal gevonden, terwijl daar wel veel Karolingische scherven zijn geborgen.⁴³

Opmerkelijk genoeg zijn in de buurt van de Frankische graven ten oosten van het castellum geen sporen van vroegere of erop volgende begravingen gevonden. Soms wordt

erop gezinspeeld dat het Romeinse grafveld daar ook moet hebben gelegen, maar wellicht is weggespoeld. Harde aanwijzingen in de vorm van verspoelde begravingen bestaan daarvoor niet, maar daarbij wordt van een 'continuïteits'-model uitgegaan.⁴⁴

In de zuidelijke binnenstad zijn wel enkele - vage - aanwijzingen voor een Romeins grafveld gevonden. Daar zijn op twee plaatsen gaven kruikjes overgeleverd die daar in de bodem werden gevonden.⁴⁵ Kruikjes die, als ze ongeschonden zijn, meestal bij een begraving worden aangetroffen.⁴⁶ Er is dan ook meer

Het castellum met daarbuiten de vier vindplaatsen van Merovingisch materiaal. Van west naar oost: binnen de Mariakerk, het Visschersplein, de Trans en het Pieterskerkhof.

reden om het Romeinse grafveld aan de zuidkant van het castellum te vermoeden, dan in de buurt van het Pieterskerkhof. Gevonden is het echter nog steeds niet!⁴⁷ Er lijkt dan ook geen sprake te zijn van continuïteit tussen de grafvelden uit de Romeinse tijd en die van de vroege Middeleeuwen.

Het verlaten castellum zal op de vroege Franken een grote aantrekkingskracht hebben gehad. Hoog en relatief droog gelegen in een regelmatig overstromend komgebied en omgeven met muren moet dit voor hen een waar bastion zijn geweest. Gezien het ontbreken van duidelijke bewijzen voor bebouwing uit deze periode, zal men wel gebruik gemaakt hebben van de nog bestaande, en mogelijk opgeknapte, gebouwen zoals de oude principia.

Binnen het castellum is deze periode archeologisch dan ook moeilijk grijpbaar. Boven de besproken kleilaag in het castellum liggen de restanten van het gesloopte of verval- len castellum. Gezien de vondsten eronder en ertussen, moet het verval in of na de 5de eeuw hebben plaatsgevonden. In ieder geval zal het gebeurd zijn voordat de kerken van Willibrord zijn gebouwd. Het is denkbaar dat door de overstromingen veel van het muurwerk was aangetast en dit de noodzaak vormde om de bouwwerken te slopen. Ook kunnen de gebouwen in elkaar zijn gezakt, waarna nieuwe bewoners het castel- lum uitgevlakt zullen hebben. Over het wie, hoe en wanneer van dit probleem is verder weinig bekend.

Dit geldt ook voor de aanleg van een goot in de zuidelijke doorgang van het fort. Deze is, gezien het doorgraven van de kleilaag en de in de sleuf van de goot gevonden 5de- eeuwse haarspeld, van na de Romeinse tijd. Het kan zijn dat de tijdelijke bewoners, die de rijke kindergraven hebben achtergelaten, de goot hebben aangelegd om hun veste beter droog te houden.

Het ontbreken van enige structurele sporen, of van een substantiële hoeveelheid vond- sten, uit de periode tussen 275 en de 5de eeuw en de vermoede verschillende locaties voor de grafvelden wijst op discontinuïteit. Uit de periode dat de graven zijn aangelegd zijn wel enige gegevens voorhanden.⁴⁸ Blijkbaar was er enige kortstondige - maar wel 'elitaire' - activiteit in en rond Traiectum. Er is evenwel geen sprake van continuïteit in 'bewoning' tussen de Romeinen en de vroege Franken. Bovendien is het zeer de vraag of degenen die de graven hebben aangelegd lang zijn gebleven. Die intentie zullen ze vermoedelijk wel hebben gehad, maar het lijkt erop dat de natuurlijke omstandigheden het voor deze groepering onmogelijk maakten om een permanent bestaan op te bou- wen.

Franken en Friezen

Na de vroeg-Frankische periode wordt het weer stil in Traiectum. Het aantal vondsten uit deze periode is te klein om een continue bewoning te kunnen veronderstellen. Ook

uit de historische hoek zijn geen gegevens voorhanden die daarop wijzen. Buiten het castellum valt zelfs een archeologisch 'gat' tot circa 700.

De eerste schriftelijke gegevens die aangetroffen worden, zijn echter direct van niveau. Zo is uit een brief van Bonifatius aan paus Stephanus II op te maken dat Dagobert (629-639) in Traiectum een kerkje heeft gesticht.⁴⁹ Dat is een duidelijke aanwijzing voor de bemoeienis van deze Merovingische koning met het castellum Traiectum. Ook de schaarse vondsten wijzen op een 'elitaire' belangstelling voor het fort. Zo zijn een gouden schijffibula (eerste helft 7de eeuw?), een gouden munt van muntmeester Adelbertus (eerste helft 7de eeuw) en een vervalsing van een munt van de muntmeester Madelinus (tweede helft 7de eeuw) bekend. Verder dateren twee bronzen en een zilveren armband mogelijk uit deze periode. Een van die armbanden vertoont Angelsaksische versieringselementen.⁵⁰ Allemaal gegevens die wijzen op een meer dan modale status van de gebruikers van het fort.

De Frankische invloed was in deze periode zeker niet tot het castellum Traiectum beperkt. In Dorestad, een bloeiende handelsnederzetting, was een muntmeester gevestigd. Men gaat er vanuit dat Madelinus daar al in het tweede kwart van de 7de eeuw munten sloeg.⁵¹ Traiectum lijkt wel de meest vooruitgeschoven post te zijn geweest en zodoende van politiek en militair belang voor de Merovingische vorsten: een Frankische voorpost in het Friese gebied.

De Friezen woonden in een zone langs de kust, tussen het huidige Zwin en de Weser.⁵² Dit gebied kenmerkte zich door bewoonbare delen, die gescheiden waren door riviermonden, zee-armen en veengebieden. De bewoners moeten vertrouwd zijn geweest met eb en vloed, overstromingen (denk aan de terpen) en het leven op het water. Het castellum Traiectum, gelegen in het rivierengebied en regelmatig door overstromingen geïsoleerd, moet voor hen een natuurlijke vestigingsplaats zijn geweest.

De Franken daarentegen hadden hun machtsbasis geheel op het land liggen. Vanuit hun kerngebied in Austrasië verspreidden zij hun invloed. Dit gold vooral voor de hoger

gelegen zandgronden. Traiectum, gelegen bij de splitsing van de Kromme Rijn en de Vecht, lag net iets voorbij een westelijke uitloper van de pleistocene zandgronden van de Heuvelrug. Dat was dus aan de rand van de Frankische invloedssfeer, maar al in de door water gedomineerde zone.⁵³ Het belang van deze grensfunctie werd nog vergroot door het nabij gele-

Karolingische sarcofaag tijdens de opgravingen in 1934 (ABC).

gen Dorestad.

In de vroeg-Romeinse periode vormden de Kromme en de Oude Rijn de hoofdader van de Rijn, zowel voor de waterafvoer als voor het transport. Vanaf de 7de eeuw was de route via de Kromme Rijn, de Vecht en de Flevo, gericht op het gebied van de Friezenhandel, van groot belang.⁵⁴ Ook via de Oude Rijn bleef handel, met name op het kustgebied gericht, bestaan. Om de (Friezen)handel en Dorestad te kunnen controleren, vormde het castellum onder het Domplein, hoewel niet langs maar wel vlakbij de Vecht gelegen, dan ook een belangrijke schakel.

Vanaf circa 650 namen de Friezen hoogstwaarschijnlijk de macht in Traiectum van de Franken over. Soms wordt zelfs vermoed dat de Friese koning/hertog Aldgisl in het castellum gevestigd was. Mogelijk zelfs kwam de Angelsaksische geestelijke Wilfried hier bij Aldgisl op bezoek.⁵⁵ Archeologische vondsten die met zekerheid uit deze periode stammen zijn niet bekend, zodat de spaarzame historische bronnen vanuit die hoek geen ondersteuning krijgen.

Het tij kentert rond 695. In dat jaar verslaan de Franken de Friezen bij Dorestad en komt Traiectum weer onder Frankische invloed. Willibrord, die in 690 al overgestoken was van Engeland naar het Frankische gebied, kwam naar Traiectum. Hij was door de paus tot aartsbisschop der Friezen gewijd en ging daar zijn zendingswerk verrichten. In het castellum bouwde hij een kerk gewijd aan de heilige verlosser en herstelde het door de

Friezen verwoeste kerkje van Dagobert.

Uit deze tijd worden voor het eerst sinds de Romeinse periode structurele archeologisch sporen binnen het castellum gevonden. Als eerste zijn daar de fundamenten van de St Salvatorkerk.⁵⁶ Daarnaast is een restje gevonden van een 8ste/10de-eeuws gebouw, waar verder helaas niets van bekend is.⁵⁷

Binnen en net buiten de Salvatorkerk zijn diverse kalkstenen sarcophagen aangetroffen, waarvan één fraai versierd is. Dit exemplaar wordt in de 7de/8ste eeuw

Het castellum met de Karolingische vindplaatsen daarbuiten. In het zuiden ligt een grijze strook waar resten van een slotenstelsel zijn aangetroffen. Ten noorden van het castellum lagen de skeletten van het Oudkerkhof, aan de westkant sporen van ambachtelijke activiteiten op het Buurkerkhof.

geplaatst, en wordt wel aan de periode van Willibrord (rond 700) verbonden.⁵⁸ Een tweede opmerkelijke vondst is een prachtig versierde riemtong. Ook deze wordt rond 700 gedateerd, de versieringen op dit object komen overeen met enkele bekende christelijke voorwerpen.⁵⁹

Uitgebreide burgerlijke bewoning is uit dit tijdvak niet bekend, zodat het castellum als een enclave van Frankische politiek en cultuur in het Friese gebied gezien kan worden. De kerk met haar missieactiviteiten lijkt de voornaamste gebruiker van het fort te zijn geweest.

Voor het eerst sinds de Romeinse periode worden buiten het castellum structurele sporen, verspreid over een groter gebied in de zuidelijk binnenstad van Utrecht, gevonden. Het gaat om slootjes die vermoedelijk deel uitmaken van één stelsel.⁶⁰ Mogelijk gaat het hier om een poging tot het ontginnen van een akkerareaal, terwijl het ook denkbaar is dat het om hooiland gaat.⁶¹ Voor weiland zal men niet snel een dergelijk dicht stelsel van slootjes graven. Bij enkele van de sloten kon worden vastgesteld dat de bovenzijde ervan stratigrafisch gezien *middenin* het eerder genoemde gele kleipakket lag. Dat wil zeggen dat de sloten van een hoogte van circa 20 cm boven het Romeinse niveau zijn ingegraven. Op dat niveau bevindt zich echter geen vegetatiehorizont. Slechts bij één van de vijf slootjes was op dat niveau een kleurovergang in de klei zichtbaar. De sloten zijn dus blijkbaar gegraven in een 'kom'gebied dat regelmatig onderliep. Mogelijk heeft een tijdelijke stagnatie in de sedimentatie plaatsgevonden en heeft men daarvan gebruik gemaakt om het gebied te 'ontginnen'. Het kan ook zijn dat de sloten zijn gegraven om het gebied na de regelmatig terugkerende (jaarlijkse?) overstromingen door een vlotte waterafvoer weer vroeg in het voorjaar geschikt te maken voor gebruik.

Erg succesvol zal dit alles niet geweest zijn. Onderin de éénfasige slootjes is slechts zelden een dunne vage huneuze rand te zien. Meestal bestaat de vulling uit vrijwel homogene klei, dezelfde klei als die waarin de sloten zijn ingegraven en ook als die waarmee alles weer is afgedekt. Ondanks de enkele honderden meters die van deze slootjes zijn onderzocht, is het (dateerbaar) materiaal schaars, één scherf uit de 8ste eeuw en een botje dat 14C gedateerd is tussen 659 en 777 (95% waarschijnlijk). Een datering van dit slotenstelsel in de eerste helft van de 8ste eeuw is dus mogelijk. Dit wordt niet tegengesproken door het niveau waarop de slootjes zijn ingegraven. De bovenzijde ervan ligt middenin het kleipakket tussen het Romeinse en het 10de/11de-eeuwse niveau in. Als dan bedacht wordt dat Berendsen⁶², voor een jaarlijks onderlopend komgebied, een sedimentatie van 1 mm klei per jaar aannemelijk acht, dan mag inderdaad van een (vroeg?) 8ste-eeuws slotenstelsel worden uitgegaan.

Het is zeer wel mogelijk dat Willibrord en de zijnen de hand hebben gehad in de aanleg van het slotenstelsel. Aangezien Traiectum in een verder onbewoond gebied lag, zal bij het opzetten van een permanente missiepost, zeker behoefte zijn geweest om van dichtbij voedsel te verkrijgen. Een ontginning ten bate van agrarische activiteiten past goed in dat beeld.

Er volgt, blijkens geschreven bronnen, een kort Fries intermezzo in de Frankische controle over Traiectum. Pippijn stierf in 714, waarna blijkbaar instabiliteit optrad. De Friese hertog (dan wel koning) Radbod maakte hiervan gebruik en viel het midden-Nederlandse rivierengebied weer binnen en veroverde ook het castellum Traiectum. Bonifatius kwam in 716 in Dorestad aan en in zijn *Vita* wordt melding gemaakt van de vele vernielingen en de terugval tot het heidendom.⁶³ Bovendien ging Bonifatius naar Traiectum, waar deze Radbod ontmoette die daar ook naar toe was gegaan; een duidelijke aanwijzing voor de Friese controle.⁶⁴

Radbod stierf in 719 en toen was mogelijk het gehele Friese gebied alweer in Frankische handen.⁶⁵ Wederom konden in het missiegebied bekeringsactiviteiten worden ontplooid en ook Traiectum zal weer voor Willibrord beschikbaar zijn geweest.⁶⁶

De vele kortstondige machtswisselingen in Traiectum geven het belang van het fort als 'grenspost' aan. Ooit dankte Traiectum zijn ontstaan aan de ligging langs de Romeinse rijksgrens, waar zich gedurende het langdurige verblijf van de Romeinse soldaten, een bescheiden burgerlijke nederzetting kon vormen. Nu betekende de positie in een betwiste grenszone tussen het Friese en Frankische rijk een remmende factor voor een dergelijke ontwikkeling. De strijd tussen de twee machten, gecombineerd met de natuurlijke omstandigheden, bevorderden de groeimogelijkheden van Traiectum buiten het castellum niet. Het fort zelf bleef echter vanuit politiek en militair oogpunt van groot belang en is in de archeologische en historische bronnen dan ook nadrukkelijk aanwezig.

Op 1 januari 723 schonk de Frankische hofmeier Karel Martel de castella in het latere Utrecht en Vechten aan het *monasterium* (klooster) in Traiectum. Bij deze schenking hoorde ook een gebied dat in deze bron wordt omschreven als *pascue graveningo*. Dit gebied is nog niet bevredigend gelokaliseerd. Het is aantrekkelijk om in dit *pascue graveningo* het door sloten doorgraven land, dat vermoedelijk vanuit datzelfde monasterium was ontgonnen, ten zuiden van het castellum te zien.⁶⁷ Daarmee gaf de hofmeier het, dankzij de overwinning op de Friezen, militair minder belangrijk geworden fort aan het klooster onder Willibrord. De kerstening van de Friezen, en daarmee een inpassing in de Frankische cultuur, kon vanuit dit centrum plaatsvinden. Het belang van het castellum verschoof zodoende van een militair-politieke naar een meer cultureel-politieke zijde.

Ten noorden van het castellum, op het Oudkerkhof, zijn uit de 8ste eeuw enkele begravingen bekend. De schamele skeletrestanten, die nogal te lijden hebben gehad van riviererosie, wijzen op oost-west georiënteerde graven zonder grafgiften. De skeletten zijn 14C gedateerd tussen 690 en 780.⁶⁸ Het gaat hier vermoedelijk om de restanten van een christelijk kerkhof dat bestemd was voor de burgerlijke bewoning. Van de hoge geestelijken is bekend dat deze zich binnen het castellum, in de St Salvator, lieten begraven.⁶⁹

Buurkerkhof. Hier werd in 1996 bij opgravingen een ambachtswijkje uit de Karolingische tijd aangetroffen. Daarboven lag gesedimenteerde klei (ABC).

Behalve de mogelijk seculiere begravingen, zijn uit deze periode ook aanwijzingen voor bewoning buiten het castellum gevonden. In de jaren dertig is bij de restauratie van de Buurkerk een kleine hoeveelheid Karolingisch en jonger

aardewerk aangetroffen, dat vanaf 750 tot 1000 na Chr. te dateren is.⁷⁰ Ook in de kelder van Oudegracht 167 zijn spaarzame resten van Karolingische bewoning waargenomen.⁷¹ Overtuigender zijn de Karolingische vondsten die bij het recente onderzoek op het Buurkerkhof zijn gedaan. Niet alleen werd daar relatief veel aardewerk aangetroffen, maar ook kwam daar uit een afvalkuil barnsteen en afval van gewebewerking tevoorschijn. Mogelijk heeft hier een kleine ambachtsnederzetting gelegen. Hoewel verder geen bebouwingsgegevens bekend zijn, lijkt het toch zo te zijn dat halverwege de 8ste eeuw buiten de muren van het castellum bewoning is ontstaan. Een bevestiging hiervan is de vondst van Karolingisch aardewerk in een verlandende riviergeul van de Rijn, enkele honderden meters stroomafwaarts van het castellum.⁷²

In het castellum stonden op dat moment twee kerken, waarvan één met een missieschool. Het is aannemelijk dat deze activiteiten een grote aantrekkingskracht hadden op diverse andere groeperingen, zodat de groei buiten de muren van het castellum geen verbazing hoeft te wekken. Het fort zelf behoorde tot de kerkelijke immuniteit en was dus voor de geestelijken gereserveerd.

Het is wel opmerkelijk dat een groot deel van de stad in deze periode, met name het slotengebied, weer regelmatig onder water stond. Sporen van woonplaatsen zijn hier dan ook niet gevonden. Het gegeven dat de sloten weer langzaam met klei dichtslibden werd blijkbaar niet als een probleem ervaren; pogingen tot uitdiepen hebben in ieder geval niet plaatsgevonden. Mogelijk functioneerden de langzaam ondieper wordende greppels nog afdoende, ook kan het zijn dat het terrein als ontginningsgebied weer werd opgegeven.

De eerder vermelde Karolingische vondsten uit het gebied ten westen van het castellum wijzen op bewoning aldaar. Gezien de ook beschreven overstromingen moet men daar in het bewoonde gebied maatregelen tegen hebben getroffen. Doordat daar geen grootschalig onderzoek heeft plaatsgevonden, is over die bewoning en de acties tegen wateroverlast weinig met zekerheid te zeggen. Zo kan gedacht worden aan ophogingen onder de huizen, maar ook aan gebouwen op palen.⁷³

Op het Domplein is geen natuurlijke kleilaag gevonden die met de periode van na 700

in verband is te brengen. Het is waarschijnlijk dat daartoe de buiten het fort aange-
toonde overstromingen op deze plaats niet hoog genoeg zijn gekomen. Niet alleen lag
bovenop het Romeinse niveau een pakket van eerder gesedimenteerde klei, maar ook
nog een zeer dikke laag met puin van het vervallen en/of gesloopte castellum.⁷⁴

Het is niettemin mogelijk dat men maatregelen heeft getroffen om het eventueel hoog
komende water te keren. Er is aangetoond dat de muren van het fort ergens in de vroe-
ge Middeleeuwen (de exacte datering is onduidelijk) zijn hersteld. Daarbij zijn ook de
(onderzochte) oost- en zuidpoort dichtgezet.⁷⁵ Hoewel hierbij in eerste instantie aan
militaire verdediging moet worden gedacht, is het op voorhand niet volledig uit te slui-
ten dat deze muren ook met het oog op extreem hoogwater zijn aangelegd. Dat kan
tevens een verklaring zijn voor het afsluiten van de vroegere doorgangen.

Tussen circa 719 en 834 lijkt Traiectum een periode van bloei door te maken. In het cas-
tellum bevindt zich het kerkelijke (missie) centrum van *Frisia* en buiten het fort bestaat
vermoedelijk een klein (ambachts)wijkje. Hoewel geen al te grote voorstellingen van
Traiectum moeten worden gemaakt, moet het toch een centrale plaats in de noordelij-
ke Nederlanden hebben ingenomen. Economisch en politiek (denk aan de muntmees-
ter) zal Dorestad zeker belangrijker zijn geweest, maar kerkelijk en cultureel (denk aan
de Karolingische Renaissance) zal Traiectum het voortouw hebben gehad.⁷⁶ De bis-
choppelijke kerk, de missieschool en de St Salvator zullen de kern van een religieus
centrum hebben gevormd.

Dat dit laatste zijn uitstraling en invloed op de handel zal hebben gehad, mag worden
aangenomen. In ieder geval maakte dit alles Traiectum dusdanig aantrekkelijk, dat de
als eerste in de historie vermelde aanval van de Vikingen op Dorestad in 834 via Traiec-
tum ging.⁷⁷ Bij deze plundertocht zijn de Noormannen vergeten een fraai kleinood mee
te nemen. Dit gegoten muntsieraad dateert uit het eerste kwart van de 9de eeuw en is
de meest aansprekende losse vondst uit deze periode van kerkelijke bloei op het Dom-
plein.⁷⁸ Vermoedelijk behoren ook diverse van de in de St Salvator gevonden sarcofa-
gen in deze tijd thuis.⁷⁹

De periode der Vikingen

De eerste aanval kwam van Vikingen, die eerst Friesland en vervolgens via Traiectum,
Dorestad overvielen. Waarschijnlijk hebben ze hierbij de Flevo-Vecht-Kromme Rijn
route gevolgd. Men mag aannemen dat Traiectum daarbij geplunderd is, zowel het cas-
tellum als de nederzetting. Opmerkelijk is dat Traiectum in de jaren daarna niet meer
genoemd wordt als doelwit van de plunderingen, terwijl Dorestad jaarlijks bezocht
wordt.⁸⁰ Blijkbaar was Traiectum niet interessant meer om te plunderen of het was de
moeite van het vermelden niet waard.

Na 839 hebben de Noormannen lange tijd (delen van) Frisia en de Betuwe in bezit,⁸¹
daarbij zal ook Traiectum binnen hun jurisdictie zijn gevallen. Wat de precieze invloed

hiervan op het kerkelijk centrum was, is moeilijk te zeggen. Aangezien de Noorman Rorik het gebied in leen had gekregen, zal deze de rechten van de bisschop op bijvoorbeeld de tienden die deze krachtens de Karolingische schenkingen op onder andere Dorestad had⁸², waarschijnlijk gerespecteerd hebben. Het feit dat Lodewijk de Duitser het nodig vond om in 854, toen Rorik midden-Nederland nog in leen hield, de St Maartenskerk in het bezit van de immunitet voor al haar goederen te bevestigen, wijst echter op strubbelingen in de gezagsverhoudingen.⁸³ Hoe dit ook zij, Rorik was geen christen zodat zijn heerschappij geen bloeitijd voor de kerk zal zijn geweest.

De lokale omstandigheden in Traiectum waren ook al niet florissant. Gezien de dikte van de kleipakketten boven de 8ste-eeuwse sloten, kan de jaarlijks terugkerende sedimentatie wel twee eeuwen in beslag hebben genomen. Een sterke plaatselijke economische basis kan er niet geweest zijn. De mogelijke omvang van de nederzetting was dan ook niet erg groot.⁸⁴ Het in de jaren dertig van de 20ste eeuw in die nederzetting gevonden aardewerk kan slechts met veel moeite als een weerspiegeling van continuïteit tussen de late 8ste en de 10de eeuw gezien worden.⁸⁵ Dat deze continue bewoning onwaarschijnlijk is, blijkt uit de opgravingsresultaten van de recente campagne op het Buurkerkhof. Daar werd bovenop de Karolingische lagen een schone, egale, gele kleilaag aangetroffen (tussen 210 en 220 cm +NAP), waar bovenop weer dikke opgebrachte veen/mest pakketten met enkele 11de- en 12de-eeuwse scherven lagen. De gele klei, die zeer sterke verwantschap vertoont met de eerder vermelde klei boven het slotenstelsel, is waarschijnlijk van natuurlijke oorsprong! Dit is des te waarschijnlijker als bedacht wordt dat op meerdere plaatsen in de stad op een dergelijke hoogte (en hoger) klei is aangetroffen die in dezelfde periode is afgezet.⁸⁶ De - jaarlijkse - overstromingen die voor de sedimentatie van de klei verantwoordelijk zijn geweest moeten de bewoning onmogelijk hebben gemaakt. De schone en vondstenloze kleilaag geeft aan dat er inderdaad geen bewoning is geweest.

In 857 vluchtte bisschop Hunger, die tot dan toe blijkbaar in Traiectum was gebleven, weg uit het fort. De directe aanleiding voor zijn vlucht kan gevonden worden in het plunderen van Dorestad, de Betuwe en aanpalende gebieden in 857.⁸⁷ In 858 dook deze bisschop dan ook op in Prüm, waar hij van Lotharius II het klooster St Odiliënberg als residentie kreeg toegewezen, de zetel verschoof vervolgens naar Deventer.⁸⁸ Pas onder Balderik (918-976) is de bisschopszetel weer permanent teruggegaan naar Traiectum.

In het licht van het voorgaande is het opmerkelijk dat in ieder geval bisschop Adelbold I (869-899) en mogelijk kanunnik Odulphus, in het castellum te Utrecht begraven zijn.⁸⁹ Beiden op momenten dat de bisschoppen waarschijnlijk elders verblijf hielden.⁹⁰ Hieruit valt op te maken dat het voor de geestelijkheid niet (altijd) onmogelijk was om in Traiectum hun kerkelijke functies uit te oefenen. Dit kan zeker gelden voor de periode van bisschop Adelbold I. Historisch gezien zijn weinig tot geen aanwijzingen bekend dat de Noormannen aan het eind van zijn leven nog een bedreiging vormden. Rond 892 lijken de invallen van de Vikingen voorbij te zijn.⁹¹ Blijkbaar is men toen nog niet per-

manent teruggegaan, maar liet de bisschop zich in 899 wel in de bisschoppelijke *sedes* (zetel) begraven. Bisschop Radbod (900-917) zetelde ook in Deventer en werd daar begraven.⁹² Waarom hij niet in Traiectum is begraven, is onduidelijk, dreiging van de Noormannen schijnt toen niet meer gespeeld te hebben.⁹³ Dit blijkt met name uit het bericht dat Radbod gedurende zijn leven meerdere malen de graven van de vroegere Utrechtse bisschoppen heeft bezocht.⁹⁴

Eveneens opmerkelijk is het dat, op het moment dat de bisschop geacht wordt zich buiten Traiectum te bevinden, er wel plunderingen in het IJsselgebied (866) en Deventer (882) vermeld worden,⁹⁵ terwijl Traiectum al jaren veilig lijkt te zijn. Toch blijkt de bisschop in 895 in Deventer te zijn en niet in Traiectum. Voor de overvallen van de Vikingen was Deventer minstens zo kwetsbaar als Traiectum en gezien de plundertochten ook daadwerkelijk aantrekkelijker. De vermeende grotere veiligheid in Deventer kan niet de reden voor de vestiging aldaar geweest zijn. Deventer had blijkbaar andere voordelen. Zo moet Deventer economisch sterker zijn geweest. In 877 wordt deze stad al genoemd als *Portus* en ook uit latere bronnen blijkt het handelsbelang van Deventer.⁹⁶ Traiectum wordt in deze periode nooit als zodanig genoemd en zal dan ook slechts een bescheiden rol hebben gespeeld. Dit blijkt eens te meer als eind 9de eeuw enkele tolprivileges worden verleend aan de 'lieden van St Maarten', die wonen in Deventer, Tiel en de rest van het bisdom (Utrecht).⁹⁷ Traiectum zelf wordt niet genoemd en speelt op dat moment blijkbaar geen rol in de handel. Bovendien - het is al eerder vermeld - moet Traiectum toen nog in een gebied met regelmatige overstromingen hebben gelegen. Aantrekkelijk genoeg voor de bisschop om zich daar te vestigen was het blijkbaar nog niet. Dit zal versterkt zijn door het feit dat Dorestad als handelscentrum rond 850-875 aan betekenis begon te verliezen, zodat ook daar geen inkomsten meer te halen waren.⁹⁸ Niettemin hebben de kerken in het castellum wel alweer (tijdelijk?) gefunctioneerd, zoals blijkt uit de genoemde teraardebestellingen. Ondanks alle problemen moet Traiectum voor de kerk van groot belang zijn geweest.

Omstreeks 925 keerde de bisschopszetel wel permanent naar Traiectum terug.⁹⁹ Bisschop Balderik vestigde de *sedes* weer in de plaats waar de kerstening van noordelijk Nederland begonnen was; het tij was gekeerd.

Archeologisch zijn weinig zaken aangetroffen die met de periode van de Vikingen in verband kunnen worden gebracht. Nieuwe bouwwerken zijn niet bekend; wel enkele voorwerpen. Tot de meest interessante daarvan behoren de fragmenten van enkele verbrande kogelpotten, met daarbij as, menselijke resten en een gesp. Hoogstwaarschijnlijk gaat het bij deze ten zuiden van de Salvatorkerk gevonden objecten om restanten van crematies.¹⁰⁰ De kogelpotten zijn moeilijk nauwkeurig te dateren, maar komen voor van de 8ste tot 10de eeuw. Crematies zijn in die periode niet te verenigen met de christelijke rituelen zodat we hier van een andere geloofsovertuiging moeten uitgaan. Hoewel bekend is dat enkele Vikingen christelijk waren, gold dat bijvoorbeeld niet voor Rorik, die lange tijd midden-Nederland beheerste.¹⁰¹ Het is dan ook denkbaar

dat de 'heidense' crematies in de periode van de overheersing door de Noormannen in de bodem zijn gekomen. Aangezien de Noormannen de lichamen van hun doden meestal begroeven, is het echter aannemelijker dat het hier om enkele Friezen gaat.¹⁰² Buiten het castellum zijn nog twee opmerkelijke vondsten gedaan. In toenmalige riviergeulen (van Rijn? en Vecht) zijn twee Vikingzwaarden gevonden.¹⁰³ Hoewel hierbij aan zomaar verloren zwaarden kan worden gedacht, is een 'rituele depositie' niet uit te sluiten.¹⁰⁴

Enkele van de eerder vermelde kalkstenen sarcophagen uit de Salvatorkerk kunnen ook uit deze turbulente periode van de Utrechtse geschiedenis stammen. Dit is echter giswerk en dat geeft aan dat deze periode met wisselende machthebbers in het castellum Traiectum, archeologisch moeilijk grijpbaar is. Dit geldt ook voor het wijkje ten westen van het fort. Dit is gezien de afgezette kleilaag boven de Karolingische sporen niet blijven bestaan. Traiectum was in de late 9de en de vroege 10de eeuw vermoedelijk niet veel groter dan het castellum.

Continue bewoning

Toen de bisschop rond 925 zijn zetel weer permanent naar Traiectum verplaatste¹⁰⁵, braken betere tijden aan.¹⁰⁶ Enerzijds bevorderde de vestiging van de bisschoppelijke gemeenschap als zodanig het belang van de plaats in sterke mate, anderzijds heeft de natuur daar waarschijnlijk ook een handje in meegeholpen.

Een van de schoeiingen aan de Jan Meyenstraat tussen de Jacobikerk en de Weerdsingel, 1979-1981. Vele van de houtmonsters wachten nog op een jaarring-datering (ABC).

De eerste, archeologisch aantoonbare, grootschalige en intensieve activiteiten buiten het castellum kunnen in de 10de eeuw worden geplaatst. Aan de noordkant van de huidige binnenstad, langs de Vecht zijn aanwijzingen gevonden die wijzen op laat-10de-eeuwse handelsactiviteiten.¹⁰⁷ Het gaat hier om een handelsnederzetting die later de noordelijke grens van de stad heeft bepaald.¹⁰⁸ Fraaie aanwijzingen voor de handel zijn de twee schepen die daar zijn gevonden.¹⁰⁹ Wanneer de handelsnederzetting langs de Vecht verdwijnt, is een punt van discussie. Tot vrij recent werd algemeen aangenomen dat de verzanding van de Vecht die de oorzaak van het verdwijnen van de handelsnederzetting vormde, in de late 12de eeuw plaatsvond.¹¹⁰ In een iets recenter artikel wordt gesteld dat de verzanding van de haven in de 11de eeuw moet worden geplaatst.¹¹¹ Vondsten van 12de-eeuws aardewerk en een munt (geslagen tussen 1151 en 1156) in de zandafzettingen van de rivier wijzen echter (nog steeds) op een verlanding in of na het midden van de 12de eeuw.¹¹²

De aanvang van de handelsactiviteiten in de late 10de eeuw langs de Vecht geeft aan dat de eerder genoemde kleisedimentatie, die ook in het noorden van de latere stad heeft plaatsgevonden, toen grotendeels tot het verleden moet hebben behoord.¹¹³ Er zijn enkele oorzaken voor deze verminderde sedimentatie. In de eerste plaats zal de

verbeterde afvoer van het water door de veenpakketten van Noord- en West-Nederland hiervoor verantwoordelijk zijn.¹¹⁴ Een tweede reden is de toename van de waterafvoer via de Lek ten koste van die van de Kromme Rijn-Vecht.¹¹⁵

Men mag aannemen dat het verminderen en/of stoppen van de jaarlijkse overstromingen heeft meegespeeld bij de keuze van de bisschop om terug te keren. Was dit niet het geval en was de enige reden van zijn verblijf elders de

Het castellum met daarbuiten de vindplaatsen uit de (late) 10de en het begin van de 11de eeuw. Bij de Buurkerk is een klustertje losse scherven bekend en bij de Boterstraat een waterput. Langs de (voormalige) Vechtloop zijn bij vijf opgravingen 10de-eeuwse sporen (o.a. schepen, schoeiingen en bebouwing) aangetroffen. Deze vondsten stammen uit de aanvangsfase van een handelsnederzetting, waarvan de - tot nu toe aangetoonde - omvang ook is aangegeven. In de 2de helft van de 12de eeuw is de handel hier verdwenen.

dreiging van de Vikingen in Traiectum, dan had hij (zoals hiervoor aangegeven) nooit naar Deventer moeten gaan en had de *sedes* veel eerder naar Traiectum kunnen terugkeren.

Hoe dit ook zij, in de 10de eeuw vonden op het Domplein de nodige ontwikkelingen plaats en ook de handelsplaats langs de Vecht kwam tot grote bloei. De nederzetting bij het latere Nicolaaskerkhof ontstond waarschijnlijk niet voor de 11de eeuw.¹¹⁶

Opmerkelijk genoeg zijn uit de 10de t/m begin-12de eeuw nauwelijks archeologische gegevens van bewoning of handel ten westen van de burcht bekend en dat terwijl daar altijd de 11de/12de-eeuwse handelsnederzetting Stathe gezocht wordt. Nu is daar, mede door de onderkelderingen, weinig archeologisch onderzocht, maar op die plaatsen waar wel waarnemingen mogelijk waren is het gebrek aan gegevens opvallend, zeker in vergelijking tot het gebied langs de Waterstraat en de Lange Lauwerstraat.¹¹⁷ Alleen bij de Boterstraat en de Hema zijn - zeer bescheiden - sporen uit de 10de of 11de eeuw gevonden.¹¹⁸ Een grootschalige 10de/12de-eeuwse handelswijk heeft rond de Buurkerk blijkbaar niet gelegen. Op zich niet opmerkelijk, omdat in die periode de Oude Rijn ten westen van Utrecht volledig is verland, terwijl de route naar het noorden, via de Vecht, al sinds de 7de eeuw een belangrijke handelsroute was. In de 11de en 12de eeuw bevinden de Utrechtse handelscontacten zich dan ook vrijwel uitsluitend in het noorden en oosten.¹¹⁹

Dat de oudste parochiekerk van Utrecht, de Buurkerk, niet bij de grote (handels) nederzetting langs de Vecht staat, hoeft geen verbazing te wekken. Kerken werden nogal eens centraal in een parochie of bij een burcht neergezet¹²⁰ en beide opties zijn hier van toepassing. De kerk voor de burgers had een zeer grote parochie waarvan de binnen de (latere) singels van de stad liggende bewoningskernen slechts een onderdeel vormden. Bovendien is de Buurkerkparochie ontstaan uit de centraal gelegen St Maartenskerk¹²¹, zodat een locatie van de kerk in de buurt van het Domplein voor de hand ligt, ongeacht de spreiding der bevolkingsconcentraties.¹²²

In de 10de eeuw is het voormalige castellum weer een politiek en cultureel centrum geworden.¹²³ Archeologisch kan voor Utrecht een bewoningscontinuïteit vanaf de 10de eeuw worden aangetoond. Behalve voor het Domplein geldt dit ook voor de burgerlijke nederzettingen binnen het latere stadsgebied. De aanvankelijk separate handelsnederzetting langs de Vecht was daarvan eerst verreweg de belangrijkste.¹²⁴

In de 10de eeuw verscheen Traiectum weer veelvuldig in de historische bronnen en ontwikkelde zich dus, mede met steun van de keizers, tot een geestelijk en wereldlijk machtscentrum.¹²⁵ Deze macht was vooral in handen van de bisschop. Als voorbeeld voor de toene-

Munt (voor- en achterzijde) geslagen ten tijde van bisschop Herman van Hoorne (1150-1156). Deze munt is gevonden in de zandafzettingen van de verlandende haven aan de Jan Meyenstraat (ABC).

mende betekenis van de bisschop kan vermeld worden dat hij in 936 het muntrecht kreeg, terwijl hem ook nog in de 10de eeuw het tolrecht toeviel.¹²⁶ Het is mogelijk dat in verband hiermee rond 975 het noordelijk deel van de Oudegracht is gegraven.¹²⁷

Dat Utrecht sterk groeide blijkt dus niet alleen uit archeologische gegevens maar ook uit historische bronnen. Binnen het castellum Traiectum ontwikkelde zich een belangrijk bestuurlijk centrum, terwijl daarbuiten de burgerlijke activiteiten sterk toenamen. Voor het eerst lijkt de ontwikkeling van de burgerlijke nederzetting een factor van belang te zijn. Hierop wijst ook de omschrijving die ene Zakariya al-Kazwini op basis van gegevens van Tartusi, die rond 975 in deze regio was, aan 'ITRHT' geeft: een grote stad in het land der Franken. Opmerkelijk is dat hij de landbouw als enige vorm van levensonderhoud voor de bewoners van die 'stad' vermeldt, handel speelde in ITRHT toen blijkbaar nog geen rol van betekenis. Mogelijk ligt de verklaring daarin dat de naam ITRHT alleen op het Domplein (en aansluitende bebouwing?) van toepassing was.¹²⁸

In 1007 verwaardigden de Noormannen het zich om, een jaar na de plundering van Tiel, Traiectum weer te bezoeken. De bewoners van de 'nabijgelegen' *portus* (haven) staken hun woningen in brand en vluchtten naar de burcht.¹²⁹ Voor het eerst sinds 834 was Traiectum in verband met de bezoeken van de Noormannen blijkbaar de moeite van het vermelden weer waard. Zelfs in 857 toen bisschop Hunger wegvluchtte, werd aan de naam Traiectum geen inkt verspeeld.

Alles wijst erop dat in de 10de eeuw diverse ontwikkelingen in gang werden gezet, die Utrecht in de late Middeleeuwen tot het centrum van de Noordelijke Nederlanden zouden maken.

Slotbeschouwingen

Het zal de lezer niet zijn ontgaan dat in Utrecht weinig archeologische artefacten en vindplaatsen van de periode tussen circa 275 en 950 bekend zijn. Te weinig als men uitgaat van een redelijk continu bewoond Traiectum. Hoewel heronderzoek van oude opgravingen en toekomstige opgravingen nog wel nieuwe feiten boven water zullen brengen, blijft met name de schaarste aan archeologische gegevens over menselijke activiteiten buiten het castellum opvallend. Na het vertrek van de Romeinen in 275 en enkele bescheiden activiteiten in de 5de eeuw is daar, met uitzondering van de periode tussen circa 700 en 834, tot in de 10de eeuw nauwelijks meer iets gebeurd. Voorheen is dit wel verklaard door te stellen dat allerlei bewoningssporen weggespoeld zijn; met name door de 12de-eeuwse overstromingen. In het voorgaande is aangegeven dat wateroverlast van rivieren vooral (en altijd) voor sedimentatie zorgt en complicerend is voor de bewoning. Van (grote) overstromingen mag men niet te veel erosie verwachten. Als erosie plaatsvindt, dan heeft dit te maken met riviergeulverleggingen of doorbraken. Die zijn echter altijd van min of meer lokale betekenis. In Utrecht kan dit van

toepassing zijn voor een strook ten noorden van het Domplein en ten oosten van het Pieterskerkhof.¹³⁰ In de zuidelijke binnenstad zijn daarentegen geen sporen van erosie bekend.

Hoewel dus een stukje 'geschiedenis' door de rivieren zal zijn geërodeerd, kan dit niet de enige verklaring zijn voor het ontbreken van gegevens uit de vroege Middeleeuwen.¹³¹ Het lijkt er ook op dat de bewoning van het castellum en het gebied daarbuiten beperkt is gebleven door de regelmatige overstromingen. Het rivierstelsel met zijn jaarlijkse sedimentatie stond geen uitgebreide en/of langdurige bewoning toe. Grof gezegd is buiten de muren van het castellum Traiectum, Utrechts historie tussen 275 en 925 archeologisch vooral herkenbaar als een pakket van gesedimenteerde klei.¹³² Stratigrafisch gezien is daarbinnen alleen de Karolingische bewoning bij het Buurkerkhof en een slotenstelsel in de zuidelijk binnenstad aangetroffen.

Wordt de geschiedenis van Utrecht topografisch bekeken, dan valt op dat de grafvelden, maar ook de bewoningssporen buiten het castellum, door de eeuwen heen nogal eens van locatie lijken te wisselen. Ook daarbij lijkt continuïteit niet het sterkste punt te zijn. Binnen het castellum hebben, gezien de verschillende topvondsten, wel regelmatig menselijke activiteiten plaatsgevonden, maar ook hier lijkt geen sprake van continuïteit. De spaarzame vondsten kunnen gemakkelijk verklaard worden door enkele, korter of langer durende perioden van occupatie van het castellum.

Ondanks de geschetste beperkingen neemt Traiectum toch een belangrijke plaats in de geschreven bronnen van de vroeg-middeleeuwse geschiedenis in. Koningen en hertogen, bisschoppen en pausen lijken zich om het castellum te bekommeren. Archeologisch zijn diverse topvondsten bekend die het belang van deze 'terp' in de vroege Middeleeuwen benadrukken. Vreemd is dit niet, het castellum Traiectum lag op de grens van Fries en Frankisch gebied en daarmee ook op de grens tussen de gekerstende en heidense gebieden; dat maakte het tot een politiek-culturele twistappel. Het castellum was voor de diverse volken vanuit strategisch oogpunt van belang, zo konden mede vanuit Traiectum de Kromme en de Oude Rijn en de Vecht gecontroleerd worden. Het fort lag voor zowel Friezen als Franken in een moeilijk te controleren grensgebied. Op de rand van hun invloedssferen, maar ook op de rand van hun 'natuurlijke' vestigingsgebied. Lange tijd slaagt geen van beide volken erin om vaste voet aan de grond te krijgen. Traiectum en omgeving lijken in deze periode te nat voor de Franken en te droog voor de Friezen om het te controleren. Dit duurde totdat de Friezen definitief verslagen werden en het gebied tot aan de Weser door de Franken gepacificeerd was. Op dat moment verviel de grensfunctie en kon Traiectum aan de bisschop geschonken worden. Die kreeg daarmee een basis middenin het Friese gebied van waaruit hij de kerstening van de Friezen ter hand kon nemen. Dat was het moment waarop, rond 719, een voorzichtige opbloei van Traiectum kon beginnen. Deze vond niet alleen binnen de muren van het fort plaats, maar ook erbuiten. Er ontstond een kleine (ambachts)neder-

zetting, terwijl ook grond werd ontgonnen ten behoeve van de landbouw. De nabij gelegen begraafplaats maakt de nederzetting voor deze periode compleet.

Niettemin werd de bewoning in omvang beperkt door de voortgaande overstromingen en vanaf 834 ernstig bedreigd door enkele plundertochten van de Vikingen. De bisschop vluchtte in 857 en keerde pas weer permanent terug op het moment dat niet alleen de dreiging van Vikingen voorbij was (dat was al eerder), maar vooral toen Utrecht weer groeikansen kreeg. Toen in de 10de eeuw de regelmatige overstromingen zichtbaar tot het verleden behoorden en de bisschop weer in Traiectum zetelde, kon voor het eerst sinds de Romeinse periode een ongestoorde ontwikkeling op gang komen. Dit is archeologisch vooral zichtbaar op het Domplein en in de handelsplaats langs de Vecht. Van daaruit groeide Traiectum uit tot de stad Utrecht. Het ongewenste bezoek van de Vikingen in 1007 was, binnen deze opgaande lijn, niet meer dan een rimpeling in de ontwikkeling, die door de snel groeiende stad weer werd gladgestreken.

Noot van de redactie:

De auteur poneert een aantal theorieën die ingaan tegen de traditionele opvattingen over de continuïteit van de bewoningsgeschiedenis van de stad Utrecht. Daarom heeft de redactie het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht de gelegenheid gegeven een reactie te plaatsen. Mede in verband met voorgenomen opgravingen die nieuw licht op deze zaak kunnen werpen, zal deze reactie in het volgende Jaarboek worden opgenomen.

Gebruikte afkortingen

ABKGU	Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht
AKPU	Archeologische Kroniek van de Provincie Utrecht
BROB	Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek
JBOU	Jaarboek Oud-Utrecht
KNOB	Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond
MBOU	Maandblad Oud-Utrecht

Literatuur

- Bechert en Willems, 1995 ▶ T. Bechert en W.J.H. Willems, *De Romeinse rijksgrens, tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht, 1995.
- Berendsen, 1982 ▶ H.J.A. Berendsen, 'De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht', *Utrechtse geografische studiën*, 25 (1982).
- Berendsen, 1984 ▶ H.J.A. Berendsen, 'The evolution of the fluvial area in the western part of the Netherlands from 1000-1300 AD', *Geologie en Mijnbouw*, 3 (1984) 231-240.
- Berendsen, 1990 ▶ H.J.A. Berendsen, 'River Courses in the Central Netherlands during the Roman Period', *BROB*, 40 (1990) 243-249.
- Besteman, 1990 ▶ J.C. Besteman, 'North Holland AD 400-1200: turning tide or tide turned?', in: J.C. Besteman e.a., red., *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 1990, 91-120.
- Blok, 1974 ▶ D.P. Blok, *De Franken in Nederland*, Bussum, 1974.
- Broer, en De Bruijn, 1995 ▶ C.J.C. Broer en M.W.J. De Bruijn, *De eerste kerken in Utrecht, Sint-Thomas, Sint-Salvator, Sint-Maarten*, Utrecht, 1995.
- Bruijn, De, 1994 ▶ M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende Hofstede, Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen*, Utrecht, 1994.

- Bult e.a., 1990** ▶ E.J. Bult, J. van Doesburg en D.P. Hallewas, 'De opgravingscampagne in de vroeg-Middeleeuwse nederzetting op de Woerd bij Valkenburg (Z.H.) in 1987 en 1988', in: E.J. Bult en D.P. Hallewas, red., *Graven bij Valkenburg III, het archeologisch onderzoek in 1987 en 1988*, Delft, 1990, 147-166.
- Bult en Hallewas, 1990** ▶ E.J. Bult, en D.P. Hallewas, 'Archaeological evidence for the early-medieval settlement around the Meuse and Rhine deltas up to ca AD 1000', in: J.C. Besteman e.a., red., *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 1990, 71-90.
- Busé en Van Rooijen, 1998** ▶ G. Busé en C.A.M. Van Rooijen, 'De Waterstraat', *AKPU 1996-1997*, 1998, 131-136.
- Campen, Van, 1960** ▶ J.W.C van Campen, 'De Noormannentijd. De bisschoppen Hunger, Odilbald en Radbod', *JBOU*, 1960, 25-45.
- Dekker, 1990** ▶ C. Dekker, 'Afwatering en scheepvaart ten westen van de stad Utrecht tot de 14de eeuw', in: J.B. Berns, red., *Feestbundel aangeboden aan prof. D.P. Blok*, Hilversum, 1990, 60-75.
- Dekker, 1997** ▶ C. Dekker, 'Landschap en bewoning', in: C. Dekker e.a., red., *Geschiedenis van de provincie Utrecht*, deel 1, tot 1528, Utrecht, 1997, 67-74.
- Es, Van, 1990** ▶ W.A. van Es, 'Dorestad centred', in: J.C. Besteman e.a., red., *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 1990, 151-182.
- Es, Van, 1994** ▶ W.A. van Es, 'Het begin van de Romeinse tijd; De Romeinse vrede; Volksverhuizing en continuïteit; Friezen, Franken en Vikingen', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht, 1994, 36-121.
- Evers(?), 1932** ▶ G.A. Evers(?), 'Een Arabische schrijver der 10de eeuw over Utrecht', *MBOU*, 7 (1932) 73-74.
- Giffen, Van, 1934** ▶ A.E. van Giffen, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, I De opgravingen in december van 1929*, Haarlem, 1934, 1-34.
- Giffen, Van, 1948** ▶ A.E. van Giffen, 'Inheemse en romeinse terpen. Opgravingen in de dorpswierde van Ezinge en de romeinse terpen van Utrecht, Valkenburg Z.H. en Vechten', *Jaarverslag van de vereniging voor Terpenonderzoek*, 1948.
- Graafstal, 1996** ▶ E.P. Graafstal, 'Een oud landschap onder Vleuten', *Westerheem*, XLV-1 (1996) 20-26.
- Groenman-van Waateringe, 1986** ▶ W. Groenman-van Waateringe, 'The Horrea of Valkenburg ZH', in: *Studien zu den militärgrenzen Roms III*, Stuttgart, 1986, 159-168.
- Groot, De, e.a., 1982** ▶ H.L. de Groot, M. Montforts en E.M. Kylstra, 'Vissersplein e.o.', *ABKGU 1981*, *MBOU*, 55 (1982) 74-83.
- Groot, De, 1983** ▶ H.L. de Groot, 'Schoeiingen, scherven en schepen, Rijn en Vecht in de elfde en twaalfde eeuw'. Doctoraalscriptie RUU, 1983.
- Groot, De, en Hoekstra 1983** ▶ H.L. de Groot, en T.J. Hoekstra, 'Oudkerkhof', *ABKGU 1982*, *MBOU*, 56 (1983) 31.
- Groot, De, 1985** ▶ H.L. de Groot, 'Bakkerstraat 14', *ABKGU 1984*, *MBOU*, 58 (1985) 59-60.
- Groot, De, e.a., 1990** ▶ H.L. de Groot e.a., 'Mariaplaats 27', *ABKGU 1989*, 1990, 54-59.
- Groot, De, 1991** ▶ H.L. de Groot, *Een levenstek uit de vijfde eeuw, Het grafveld aan het Pieterskerkhof*, Utrecht, 1991.
- Groot, De, 1992** ▶ H.L. de Groot, *Terugblik op Traiectum, Een archeologische schets*, Utrecht, 1992.
- Groot, De, 1994** ▶ H.L. de Groot, 'De Heilige Kruiskapel te Utrecht, Die Tatsachen bleiben, die Interpretation schwänkt', *Bulletin KNOB*, 93 (1994) 135-149.
- Groot, De, 1997a** ▶ H.L. de Groot, 'De haven die verdween', in: G. Bakker en T.J. Hoekstra, red., *Het stenen geheugen*, Utrecht, 1997, 12-39.
- Groot, De, 1997b** ▶ H.L. de Groot, 'Utrecht: Archaeology in Transition?', in: *Lübecker Kolloquium zur Stadtarchäologie im Hanseraum I: Stand, Aufgaben und Perspektive*, Lübeck, 1997, 95-109.
- Halbertsma, 1989** ▶ H. Halbertsma, *Herinneringen aan St. Willibrord in Friesland*, ROB overdruk 355, Amersfoort 1989.
- Havinga en Op 't Hof, 1975** ▶ A.J. Havinga en A. op 't Hof, 'De Neder-Betuwe, opbouw en ontstaan van een jong rivierkleigebied', *Geografisch Tijdschrift*, IX (1975) 261-277.
- Heege, 1995** ▶ A. Heege, 'Die Keramik des frühen und hohen Mittelalters aus dem Rheinland, Stand der Forschung - Typologie, Chronologie, Warenarten', *Archaeologische Berichte, Deutsche Gesellschaft für Ur- und Frühgeschichte*, Bonn, 1995.
- Heidinga, en Offenber, 1992** ▶ H.A. Heidinga en G.A.M. Offenber, *Op zoek naar de vijfde eeuw, De Franken tussen Rijn en Maas*, Amsterdam, 1992.
- Heidinga, 1997** ▶ H.A. Heidinga, *Frisia in the First Millennium, An outline*, Utrecht, 1997.
- Henderikx, 1987** ▶ P.A. Henderikx, 'De beneden-delta van Rijn en Maas, landschap en bewoning van de Romeinse tijd tot ca. 1000', *Hollandse Studiën*, 19, Hilversum, 1987.
- Henderikx, 1995** ▶ P.A. Henderikx, 'De ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief', in: R. van Heeringen e.a., red., *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes, 1995.
- Hessing en Steenbeek, 1990** ▶ W.A.M. Hessing en R. Steenbeek, 'Landscape and Habitation History of "De Horden" at Wijk bij Duurstede', *BROB*, 40 (1990) 9-28.
- Hessing, 1994** ▶ W.A.M. Hessing, 'Tien eeuwen grafitueel', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht, 1994, 130-137.
- Hoekstra, 1980a** ▶ T.J. Hoekstra, 'Bakkerstraat 25', *ABKGU 1976/1977*, *MBOU*, 53 (1980) 8.
- Hoekstra, 1980b** ▶ T.J. Hoekstra, 'Steenweg/Hema', *ABKGU 1976/1977*, *MBOU*, 53 (1980) 16-24.
- Hoekstra, 1981** ▶ T.J. Hoekstra, 'Domstraat', *ABKGU 1978-1979-1980*, *MBOU*, 54 (1981) 36-37.
- Hoekstra, 1988** ▶ T.J. Hoekstra, 'The early topography of the city of Utrecht and its Cross of churches', *Journal of the British Archaeological Association*, CXLI (1988) 1-34.
- Hoekstra, 1989** ▶ T.J. Hoekstra, 'De vroege topografie', in: M.J. Dolfin e.a., red., *Utrecht de huizen binnen de singels*, 2 dln., 's-Gravenhage, 1989, dl., 1, 1-20.
- Hoekstra, 1997** ▶ T.J. Hoekstra, 'Een Stathe aan de Vecht, Ofwel: Natuurlijk had N. van der Monde gelijk', *MBOU*, 71 (1997) 104-107.
- Hoorn, Van, 1993** ▶ G. van Hoorn, 'Opgravingen op het Domplein', *MBOU*, 3 (1929) 93-95.
- Jansen, 1978** ▶ H.P.H. Jansen, *Geschiedenis van de Middeleeuwen*, Utrecht, 1978.
- Klück en Van Rooijen, 1998** ▶ B. Klück en C.A.M. Van Rooijen, 'Predikherenkerkhof', *AKPU 1992-1993*, 1997, 90-92.
- Knol, 1993** ▶ E. Knol, *De Noordnederlandse Kustlanden in de vroege Middeleeuwen*, Groningen, 1993.

- Kooistra, en Steenbeek, 1994 ▶ L.I. Kooistra en R. Steenbeek, 'Het landschap en zijn mogelijkheden', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht, 1994, 14-21.
- Labouchère, 1932 ▶ G.C. Labouchère, 'Choorstraat, Masegast, Romeinsche vondsten', *MBOU*, 5 (1932) 44-46.
- Lidth de Jeude, 1993 ▶ W.F. Lidth de Jeude, 'Traiectum na 270, Een studie naar laat-romeinse bewoning van het castellum te Utrecht, deel 1 en 2'. Doctoraalscriptie UVA, 1993.
- Metz, 1980 ▶ A. van Metz, *De diversitate temporum*; geleid, uitgegeven en vertaald door H. van Rijn met medewerking van A. Sapir Abulafia, Amsterdam, 1980.
- Montforts, en Treling, 1986 ▶ M.J.G.Th. Montforts en J.R. Treling, 'Boterstraat', *ABKGU* 1986, 126-137.
- Montforts, 1995 ▶ M.J.G.Th. Montforts, 'Romeins Utrecht', Utrecht, 1995.
- Nelson, 1991 ▶ J.L. Nelson, 'The Annals of St-Bertin', *Ninth-century histories*, I, Manchester, 1991.
- Niermeyer, 1977 ▶ J.F. Niermeyer, 'De Friese handel', in: W.J. Alberts en H.P.H. Jansen, red., *Welvaart in Wording, Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde der Middeleeuwen*, 's-Gravenhage, 1977, 20-38.
- Ozinga en De Weerd, 1989a ▶ L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd, 'Traiectum: een hulptrajectum aan de Rijn-limes', in: L.R.P. Ozinga e.a., red., *Het romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989, 37-62.
- Ozinga en De Weerd, 1989b ▶ L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd, 'De opgravingen in 1936 en 1938', in: L.R.P. Ozinga e.a., red., *Het romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989, 63-104.
- Ozinga en De Weerd, 1989c ▶ L.R.P. Ozinga en M.D. de Weerd, 'De opgravingen in 1943/44 en 1949', in: L.R.P. Ozinga e.a., red., *Het romeinse castellum te Utrecht*, Utrecht, 1989, 105-118.
- Peeters, 1966 ▶ C.J.A.C. Peeters, 'De oudste bisschopskerken van Utrecht', in: *Feestbundel F. van der Meer*, Amsterdam, 1966, 73-126.
- Regteren Altena, Van, en Sarfatij, 1973 ▶ H.H. van Regteren Altena en H. Sarfatij, 'De verdwenen Rijnloop, Waarnemingen in de bouwput van V&D, Achter Clarenburg', *MBOU*, 46 (1973) 68-70.
- Reuter, 1992 ▶ T. Reuter, 'The Annals of Fulda', *Ninth century histories*, II, Manchester, 1992.
- Roesdahl, 1987 ▶ E. Roesdahl, *The vikings*, Londen, 1987.
- Rooijen, Van, 1992 ▶ C.A.M. van Rooijen, 'Trans 19', *ABKGU* 1990, 1992, 146-149.
- Rooijen, Van, 1994a ▶ C.A.M. van Rooijen, 'Buurkerk', *ABKGU* 1991-1992, 1994, 7-11.
- Rooijen, Van, 1994b ▶ C.A.M. van Rooijen, 'Twiijnstraat/Nicolaasstraat', *ABKGU* 1991-1992, 1994, 216-227.
- Rooijen, Van, en Klück, 1994 ▶ C.A.M. van Rooijen en B. Klück, 'Oude Gracht 137-167', *ABKGU* 1991-1992, 1994, 173-176.
- Rooijen, Van, 1997 ▶ C.A.M. van Rooijen, 'Stathe aan de Vecht, ofwel het gelijk van N. van der Monde', *MBOU*, 70 (1997) 80-85.
- Rooijen, Van, en Wynia, 1998 ▶ C.A.M. van Rooijen en H. Wynia, 'Zuidelijke binnenstad', *AKPU* 1994/1995, 1998, 103-124.
- Rooijen, Van, en Stafleu, 1998 ▶ C.A.M. van Rooijen en M. Stafleu, 'Mariaplaats/Walsteeg', *AKPU* 1996/1997, 1998, 82-117.
- Rooijen, Van, 1998 ▶ C.A.M. van Rooijen, 'Lange Koestraat', *AKPU* 1994/1995, 1998, 98.
- Rooijen, Van, en Van Der Mark, 1998 ▶ C.A.M. van Rooijen, en R. Van Der Mark, 'Voorstraat', *AKPU* 1996/1997, 1998, 125-131.
- Rooijen, Van, verwacht 1999 ▶ C.A.M. van Rooijen, 'De datering van de Heilig-Kruiskapel te Utrecht', *Bulletin KNOB*, verwacht 1999.
- Rijntjes, 1994 ▶ R. Rijntjes, 'De ecclesiola in het Utrechtse castellum. Bouwhistorische interpretatie van de resten van de Heilig-Kruiskapel', *Bulletin KNOB*, 93 (1994) 150-161.
- Sarfatij, 1978 ▶ H. Sarfatij, 'Alphen a.d. Rijn: Julianastraat 2', *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1978, Holland: regionaal historisch tijdschrift*, 11 (1979) 314-315.
- Sarfatij, 1979 ▶ H. Sarfatij, 'Koudkerk a/d Rijn', *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1979, Holland: regionaal historisch tijdschrift*, 12 (1980) 283-284.
- Sarfatij, 1999 ▶ H. Sarfatij, 'Tiel in succession to Dorestad. Archaeology in a 10th- to 11th-Century Commercial Centre in the Central River Area of the Netherlands', in: H. Sarfatij e.a., red. *In Discussion with the Past, Archaeological studies presented to W.A. van Es*, Zwolle, 1999.
- Spitzers, 1992 ▶ T.A. Spitzers, 'De ontwikkeling van Deventer als kerkelijke vestigingsplaats tot aan de bouw van de zogenoemde Bernoldkerk', in: A.J.J. Mekking, red., *De grote of Lebuinuskerk te Deventer, De 'Dom' van het Oversticht veelzijdig bekeken*, Utrecht, 1992, 11-28.
- Steenbeek, 1983 ▶ R. Steenbeek, *Een fosfaatkartering in het Kromme Rijngebied*, Intern rapport Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, Amersfoort, 1983.
- Steenbeek, 1994 ▶ R. Steenbeek, 'Fosfaatkartering in het Kromme-Rijngebied', in: W.A. van Es en W.A.M. Hessing, red., *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland*, Utrecht, 1994, 122-125.
- Stoepker, 1990 ▶ H. Stoepker, 'Church archaeology in the Netherlands. Problems, prospects, proposals', in: J.C. Besteman e.a. (eds), *Medieval Archaeology in the Netherlands*, Assen, 1990, 199-218.
- Stöver, 1994 ▶ R.J. Stöver, 'De afmetingen van de Salvator- of Oudmunsterkerk in de afbeeldingen in de Monumenta van Van Buchel en in de Collectie Booth: toetsing en interpretatie aan de hand van opgravingsresultaten', *Bulletin KNOB*, 93 (1994) 169-185.
- Stöver, 1997 ▶ R.J. Stöver, *De Salvator- of Oudmunsterkerk te Utrecht*, Utrecht, 1997.
- Struick, 1971 ▶ J.E.A.L. Struick, 'Nieuw licht op 'n oude woonwijk', *MBOU*, 44 (1971) 41-44.
- Theuws, 1995 ▶ F. Theuws, 'De vele lagen van de vroege-Middeleeuwse geschiedenis', *Madoc*, 9 (1995) 133-149.
- Tuuk, Van der, 1996 ▶ L.A. van der Tuuk, 'De natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht', *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 14 (1996) 11-23.
- Vlierden, Van, 1995 ▶ M. van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland*, Utrecht, 1995.
- Vliet, Van, 1991 ▶ K. van Vliet, 'Markt in Middeleeuws Utrecht'. Doctoraalscriptie RUU, 1991.
- Vliet, Van, 1995a ▶ K. van Vliet, 'Middeleeuws Utrecht: een markt in ontwikkeling', in: J.Brugman e.a., red. *Markten in Utrecht, van de vroege Middeleeuwen tot nu*, Utrecht, 1995, 8-43.
- Vliet, Van, 1995b ▶ K. van Vliet, 'Utrecht, Muiden en omgeving. Oude privileges opnieuw bezien', *JBOU*, 1995, 5-52.
- Vliet, Van, 1996 ▶ K. van Vliet, 'Van missiebasis tot stadskapittel', in: J.R.M. Magdelijns e.a., red., *Het kapittel van Lebuinus in Deventer, Nalatenschap van een immunitet in bodem, bebouwing en beschrijving, Deel I: Het kapittel van Deventer*, Nieuwegein, 1996, 12-30.

- Vollgraff en Van Hoorn, 1934 ▶ C.W. Vollgraff en G. Van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, II De opgravingen in juni en juli 1933*, Haarlem, 1934, 35-71.
- Vollgraff en Van Hoorn, 1936 ▶ C.W. Vollgraff en G. Van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, III De opgravingen in juni en juli 1934*, Haarlem, 1936, 75-129.
- Vollgraff en Van Hoorn, 1938 ▶ C.W. Vollgraff en G. Van Hoorn, *Opgravingen op het Domplein te Utrecht, Wetenschappelijke verslagen, IV De opgravingen in juni en juli 1935*, Haarlem, 1938, 131-161.
- Wynia en Van Rooijen, 1998 ▶ H. Wynia en C.A.M. Van Rooijen, 'Het Buurkerkhof', *AKPU 1996/1997*, 1998, 75-79.

Noten

Ik ben dank verschuldigd aan H.A. Heidinga en J. Van Doesburg, die een eerdere versie van nuttig commentaar hebben voorzien. Enkele van hun vragen konden door gebrek aan gegevens niet worden beantwoord. Fouten en tekortkomingen in het artikel blijven de verantwoording van de auteur. Geschreven voorjaar 1996, manuscript bijgewerkt tot juni 1999.

- 1 Groot, De, 1992, 28-29.
- 2 In de zuidelijke binnenstad varieert de hoogte van het Romeinse maaiveld tussen de 90 en 150 +NAP. Rooijen, Van en Wynia, 1998.
- 3 Ozinga e.a., 1989, 53.
- 4 Ozinga en De Weerd, 1989, 55-56.
- 5 Ozinga e.a., 1989, 94. De op afb. 57c weergegeven goot ligt boven dit niveau en zou Romeins zijn. De genoemde goot ligt in een sleufje. In deze geul ligt niet alleen 4de-eeuws Romeins materiaal, maar ook een vroeg-5de-eeuwse bronzen haarnaald (nr 475, rond 310 +NAP) Het gaat dus vermoedelijk om een post-Romeinse goot.
- 6 Hierbij moet worden opgemerkt dat er geen directe relatie behoeft te bestaan tussen de gevonden artefacten en de stamgroepen, waar deze over het algemeen aan toe worden geschreven. Zie Theuws, 1995, 144-145.
- 7 Rooijen, Van en Wynia, 1998; Zie voor buiten Utrecht: Graafstal, 1996, 24 en 26. Bij de Voorstraat is in de bovengrens van dit pakket een vroeg-middeleeuwse (5de eeuw?) scherf gevonden. Rooijen, Van en van der Mark, 1998.
- 8 Rooijen, Van, en Wynia, 1998.
- 9 Berendsen, 1984. Het gaat om een gemiddelde afzettingssnelheid, gespreid over enige eeuwen.
- 10 In laagten dan wel restgeulen uit de Romeinse periode zijn de afgezette kleilagen dikker. Zie Rooijen, Van en Stafleu, 1998.
- 11 M.J.G.Th. Montforts, 1995, 36.
- 12 Ook bij de Massegast/Choorstraat (Labouchère, 1932) is een 2de en 3de eeuws Romeins (vegetatie!?)niveau gevonden. Boven dit niveau, dat naar het noorden toe daalde van ruim 1 m + AP tot 0.2 m -AP, lag rivierzand. Dit zand wijst, zoals ook uit het dalende maaiveld blijkt, op afzettingen in of vlakbij een riviergeul. Verder noordelijk zijn enkele paalgaten uit (mogelijk) de 7de eeuw gevonden. (Rooijen, Van en Klück, 1994) Het zand moet dan tussen de 3de en 7de eeuw zijn afgezet (L. van der Tuuk maakte mij hierop attent).
- 13 Havinga en Op 't hof, 1975, 263-264.
- 14 Alleen net buiten het castellum, bij Trans 19, is een dun vegetatieniveau met een 4de/5de-eeuwse scherf gevonden. Rooijen, Van, 1990.
- 15 Zie hieronder in: continue bewoning. Vergelijk ook Groot, De, en Montforts, 1982.
- 16 Ook in Vechten zijn ophogingslagen onder de latere castellumfasen aangetroffen. Hoorn, Van, 1929.
- 17 Lidth de Jeude, Van, 1993, 70.
- 18 Alleen in het castellum Valkenburg zijn laat-Romeinse bouwwerken (horea) gevonden. Zie Groenman-van Waateringe, 1986.
- 19 Bechert en Willems, 1995, 104.
- 20 Groenman-van Waateringe, 1986; Ozinga en de Weerd, 1989, 56.
- 21 Montforts, 1995, 16-17.
- 22 Hoewel het riskant is om processen die voor Utrecht opgaan door te trekken naar de rest van het Kromme- en Oude-Rijngebied, zijn er toch wel aanwijzingen voor. Bult e.a., 1990, 148-152; Giffen, Van, 1948, 29/30; Sarfatij, 1979, 314-315; Kooistra en Steenbeek, 1994, 16-18; Es, Van, 1990, 152-153; Sarfatij, 1980, 283-284; Berendsen, 1990, 248; Steenbeek, 1983, 69; Graafstal, 1996.
- 23 Mogelijk was het dichte net van kleine castella ten westen van Vechten noodzakelijk vanwege de slechte toegankelijkheid. Grote militaire eenheden waren vanwege de dunne bevolking niet nodig.
- 24 De suggestie gedaan door Rijntjes, 1994, dat de zuidelijke annex van de kruiskapel een bouwwerk uit de Merovingische periode is, lijkt niet waarschijnlijk. Zie Rooijen, Van, 1999.
- 25 Giffen, Van, 1934, 5 en 11; Ozinga en De Weerd, 1989, 55.
- 26 Ozinga, 1989, 55. Het is gezien de vondsten mogelijk dat de laag in de 4de/5de eeuw al grotendeels gevormd was.
- 27 Giffen, Van, 1934, 5 en 15.
- 28 In Ozinga e.a. *Het Romeinse Castellum van Utrecht*, 94 staan deze tekeningen ook afgebeeld, maar daar ontbreekt informatie en deze afbeeldingen zijn minder 'sprekend'.
- 29 Hiervoor is al aangegeven dat de goot die in put XII ligt vermoedelijk post-Romeins is. Zie noot 5.
- 30 Ozinga en De Weerd, 1989, 55; Stöver, 1997, 51, meent ook een natuurlijke kleilaag te herkennen.
- 31 Deze alom aanwezige laag is tot nu toe in de onderzoeken grotendeels genegeerd. Er zijn geen aanwijzingen bekend die er op wijzen dat het hier om ophogingen gaat.
- 32 Het is bekend dat de Kromme Rijn in de Romeinse periode aan belang verliest en deels verlandt (Berendsen, 1990; Regteren Altena, Van, en Sarfatij, 1973) Hierdoor is de mogelijkheid tot afwatering via de Oude Rijn aanzienlijk verslechterd. Mogelijk dat mede hier-

- door het rivierwater dat niet meer via de geul kon worden afgevoerd, in het seizoen met het grootste debiet, tussen de veenkussens (5-7 meter +NAP, Dekker, 1997, 70) van het Utrechts-Hollands veengebied werd opgestuwd. Het blijft echter een punt van discussie of het water inderdaad deze hoogten kan hebben bereikt.
- 33 Bij eventueel toekomstig onderzoek zal deze kleilaag grondig bestudeerd moeten worden om de hier gebezigde hypothese te toetsen.
- 34 1610 +/- 30 geeft bij sigma 1: cal AD 418-467 en 472-532; bij sigma 2: cal AD 401-543. 1640 +/- 60 geeft bij sigma 1: cal: AD 381-463 en 475-532; bij sigma 2: cal AD 256-298 en 317-556. De dateringen die De Groot, 1991, geeft, konden nog niet volgens de nieuwe gecallibreerde methode (volgens Stuiver et al, 1993) berekend worden. De dateringen van de skeletten tussen 410-443 moeten dan ook ernstig worden betwijfeld.
- 35 Groot, De, 1991.
- 36 Es, Van, 1994, 80.
- 37 Groot, De, 1991; Es, Van, 1994, 80-81. Dergelijke bijgaven in kindergraven worden nogal eens geassocieerd met het erfelijk maken van het leiderschap, oftewel het begin van een adellijke dynastie.
- 38 Groot, De, e.a., 1989, 56. Hier is overigens sprake van een 7de-eeuws vegetatieniveau. Bij nader inzien is hier gezien de 'afgesneden' kuilen en de korreligheid en hardheid van de laag eerder sprake van een erosieniveau.
- 39 Groot, De, 1992, 9.
- 40 Rooijen, Van, 1990, 148.
- 41 Regteren Altena, van, en Sarfatij, 1973; Ook in de riviergeul die gedocumenteerd is bij Achter Clarenburg, wat zich stroomafwaarts van het castellum bevindt, is niets substantieels gevonden. Alleen zijn enkele verspoelde Romeinse scherven en diverse niet verspoelde Karolingische aardewerkfragmenten aangetroffen.
- 42 Lidth de Jeude, Van, 1993, 39. Er is wel beweerd dat bij de opgravingen in de jaren dertig en veertig de vroege Middeleeuwen zijn verwaarloosd en dat veel materiaal is gemist. Bij de heropgraving van de kruiskapel in 1993 zijn echter opvallend weinig losse vondsten in de teruggestorte grond gevonden (Groot, De, 1993). De hoeveelheid vroeg-middeleeuws materiaal op het Domplein is blijkbaar beperkt geweest.
- 43 Door de aard van de waarnemingen is het bestaan van een Merovingische sedimentatielaag hier niet met zekerheid vastgesteld (Wynia en van Rooijen, 1998).
- 44 Zie o.a. Groot, De, 1992, 10-12.
- 45 Montforts, 1995, 29-30.
- 46 Als dit klopt dan heeft het Romeinse grafveld waarschijnlijk langs de zuidelijke aanvoerweg van het castellum gelegen.
- 47 Mogelijk was het Romeinse grafveld in de Merovingische periode al uit het zicht verdwenen.
- 48 Ook zijn op het Domplein nog een kam (5de eeuw?) en een klein gouden 'eikelkje' (4de/5de eeuw?) gevonden, die op 'elitaire' bewoning kunnen wijzen. Vlierden, Van, 1995, 62. De vroeg-middeleeuwse vondsten zijn verder erg schaars. O.a. zijn bekend een bronzen haarpen (5de eeuw) en een kleine 20 scherven uit de 4de-5de eeuw (Ozinga en Wynia, 1989, 152, en Thijssen, 1989, 152-153).
- 49 Broer en de Bruijn, 1995, 17-18. Er wordt wel vanuit gegaan dat Dagobert een ouder kerkje verbouwde (Groot, De, 1992, 14). Op basis van heronderzoek, moet geconcludeerd worden dat de kruiskapel, inclusief de zuidelijke kruisarm laat-10de- of vroeg-11de-eeuws is (Rooijen, Van, 1999).
- 50 Vlierden, Van, 1995, 15-16.
- 51 Es, Van, 1994, 90-91.
- 52 Zie voor een uitgebreide schets van de Friezen, Heidinga, 1997.
- 53 Het lijkt erop dat dit oude grensgebied zich in de bestaande plaatsnamen nog steeds manifesteert (Dekker, 1997, 71).
- 54 Es, Van, 1990, 152-153, constateert dat de Lek vanaf 850 de belangrijkste rivierarm wordt. Pas na de 9de eeuw is dit in de sedimentatie herkenbaar.
- 55 Es, Van, 1990, 166-167. Vanuit het Friese gebied gezien lag Traiectum in de periferie. Het is dan ook niet waarschijnlijk dat zich hier het machtscentrum van de Friezen bevond. In een tijd dat heersers veel rondtrokken in hun gebied, kan Traiectum wel een tijdelijk basis zijn geweest.
- 56 Stöver, 1994. Wat de kruiskapel aangaat, deze lijkt in de 10de of begin-11de eeuw gedateerd te moeten worden, Rooijen, Van, 1999.
- 57 Hoekstra, 1989, 4; Ozinga, 1989, 55.
- 58 Vlierden, Van, 1995, 80-81.
- 59 Vlierden, Van, 1995, 93 en 111.
- 60 Rooijen, Van, en Wynia, 1998.
- 61 Er is nog geen poging ondernomen om via pollenonderzoek het landgebruik te achterhalen.
- 62 Berendsen, 1984.
- 63 Vlierden, Van, 1995, 24-25.
- 64 Vriendelijke mededeling van M.W.J. de Bruijn, die meldde dat uit de bronnen is op te maken dat Radbod niet in Traiectum zetelde, maar er naar toe ging.
- 65 Blok, 1974, 47-48.
- 66 Het is opmerkelijk dat Willibrord blijkbaar niet in Traiectum kon verblijven, terwijl Bonifatius daar wel heen kon reizen. Vermoedelijk lag dit aan het feit dat Willibrord sterk met de Franken gelieerd was, terwijl Bonifatius meer onder Rome ressorteerde.
- 67 Vergelijk de beschrijving van de slootjes in Rooijen, Van, en Wynia, 1998, met de omschrijvingen die Dekker, 1990, 70, aanhaalt.
- 68 Groot, De, en Hoekstra, 1983.
- 69 Stöver, 1994, 180-181.
- 70 Hierbij moet nogmaals benadrukt worden dat slechts een klein deel van de beschreven scherven (de genummerde) met zekerheid van het Buurkerkhof zijn, de andere beschreven scherven zijn mogelijk vervuiling (Rooijen, Van, 1994). Dat het om vervuiling gaat, lijkt te worden bevestigd als het materiaal wordt vergeleken met het in 1996 op het Buurkerkhof aangetroffen spectrum (Wynia e.a., 1998).

- 71 Rooijen, Van, en Klück, 1994.
- 72 Struick, 1971; Regteren Altena, Van, en Sarfatij 1973. Ook is bij de opgraving 'Hema' één Karolingische kogelpotscherf gevonden, die in een kuiltje lag waarboven zich een schone laag klei bevond (Hoekstra, 1980b). Bij Achter Clarenburg is in de jaren zeventig o.a. een kogelpot, te dateren 8ste-10de eeuw, gevonden.
- 73 Er wordt wel vermoed (o.a. door H.L. de Groot) dat de opschuivende steigers van Dorestad eigenlijk (pak)huizen op palen zijn geweest. Iets dergelijks kan hier ook hebben gestaan.
- 74 De bovenzijde van de omgevallen muur van de principia ligt op 365 +NAP (Groot, De, 1994, 143).
- 75 Ozinga en de Weerd, 1989, 97-104. De Romeinse poorten als zodanig stonden er blijkbaar niet meer, maar zullen vermoedelijk nog wel herkenbaar zijn geweest.
- 76 Zie voor de Karolingische Renaissance in Utrecht Vlieden, Van, 1995, 37-40.
- 77 Henderikx, 1995, 82; Nelson, 1991, 28-31.
- 78 Vlieden, Van, 1995, 104 en 111.
- 79 Vollgraff en Hoorn, Van, 1936, 80-82; Stöver, 1997, 46-50. Het toeval wil dat de sarcofaag met Andreaskruizen recent op een foto uit het archief van Stooker is herkend. Het betreft de foto van een (nog) niet te plaatsen deel van een profiel met daarin de sarcofaag. Volgens het bijschrift is de sarcofaag in 1934 gevonden.
- 80 Henderikx, 1995, 82; Nelson, 1991, 28 e.v.
- 81 Henderikx, 1995, 83 e.v.
- 82 Niermeyer, 1977, 35.
- 83 Campen, Van, 1960, 35.
- 84 Gezien enkele opgravingen (Boterstraat 1986, Steenweg/Hema 1976/77) waar geen vroeg-middeleeuwse sporen binnen/aan de rand van dit gebied zijn gevonden, zal een oudere bewoningskern kleiner zijn geweest. Ook is hier sprake van een naar het noorden opschuivende oever (noot 12), zodat een deel van het gebied in de vroege Middeleeuwen water moet zijn geweest.
- 85 Rooijen, Van, 1994, 701.
- 86 Rooijen, Van, en Wynia, 1998; Ook bij de Hema is een Karolingische scherf onder een schone kleilaag aangetroffen. Hoekstra, 1980b.
- 87 Nelson, 1991, 85; Reuter, 1992, 58, meldt dat Rorik in 857 met een vloot naar het land van de Denen ging en in (vermoedelijk) noord Frisia een gebied in bezit nam. Mogelijk vonden de plunderingen in Midden-Nederland plaats nadat Rorik, die het gebied in leen hield, met zijn beschermende macht was verdwenen.
- 88 Campen, Van, 1960, 26, vermeldt deze omzwerping. Henderikx, 1995, 85; Stöver, 1994, 80-181 en noot 37: bisschop Hunger en zijn opvolger Alfried (866-869) werden niet meer in de St. Salvator te Utrecht begraven; Reuter, 1992, 50: In 863, gedurende een synode in Metz, wordt 'bisschop Hunger van Utrecht' als afwezig wegens ziekte vermeld.
- 89 Stöver, 1994, noot 37; Groot, De, 1994, 144-145, meldt het verhaal van kanunnik Odulphus van de St. Salvator die in 865 in Utrecht zou zijn overleden en in de St. Salvator begraven; Klinkaert, 1994, stelt dat Odulphus tussen 854 en 857 moet zijn overleden.
- 90 Campen, Van, 1960, 41, meldt dat Adelbold in eerste instantie als 'episcopus traictensis' vermeld wordt. Ook wordt in 870, bij de verdeling van het Karolingische rijk, het bisdom nog altijd als Utrechts aangeduid. Nelson, 1991, 168.
- 91 Henderikx, 1995, 101.
- 92 Spitzers, 1992, 14.
- 93 Henderikx, 1995, 101-102.
- 94 Campen, Van, 1960, 42.
- 95 Nelson, 1991, 131: het IJsselgebied; Henderikx, 1995, 90 en 92: Deventer.
- 96 Spitzers, 1992, 14-16.
- 97 Vliet, Van, 1991, 52-53 en noot 5.
- 98 Es, Van, 1990, 162-163.
- 99 Hoekstra, 1988, 6, houdt het op 922; Bruijn, De, 1994, 42, gaat uit van rond 925; Spitzers, 1992, 14, stelt dat het voor 929 moet zijn gebeurd.
- 100 Vollgraff en van Hoorn, 1936, 82.
- 101 Henderikx, 1995, 85; Vliet, Van, 1991, 15, meldt dat de vader van Balderik, Ricfric genaamd, in de St. Salvator is begraven. Op zijn grafsteen stond dat hij de heidenen heeft verslagen en verdreven.
- 102 Roesdahl, 1987, 156 e.v. Crematies en begravingen kwamen bij de Friezen lange tijd naast elkaar voor. Zie Heidinga 1997, 36. Bij de Friezen werden overigens in de 7de eeuw al kogelpotten gebruikt (Vriendelijke mededeling H.A. Heidinga).
- 103 Groot, De, 1997a, 18.
- 104 Theuws, 1995, 146-147.
- 105 In 948 wordt Balderik nog wel als bisschop van Deventer genoemd, terwijl in de late 10de eeuw zijn opvolger Folmar als bisschop van de Utrechtse of Deventer kerk wordt vermeld (Vliet, Van, 1996, 16-17).
- 106 Aangenomen mag worden dat zich eerst enige economische ontwikkelingen voordeden, voordat de bisschop vanuit zijn centrum in Deventer terugkeerde.
- 107 Zie voor een uitgebreidere beschrijving van de 10de-eeuwse fase: Groot, De, 1997a; Vliet, Van, 1995a, 17-19, constateert dat de 'Utrechtse' handelscontacten vooral in het noorden en oosten lagen. Handel met het westen (Engeland, Maas en Schelde gebied) ontbreekt. Mijns inziens een logisch gevolg van de handel via de Vecht en de Rijn (stroomopwaarts), waarvoor de handelswijk langs de Vecht optimaal was gelegen.
- 108 De enorme hoeveelheid vondsten langs de voormalige Vecht getuigen van een 10de- en 12de-eeuwse handelswijk. Ook aan de oostzijde van de gracht is waarschijnlijk een haven geweest. (Groot, De, 1983, 46). In 1947 zijn in de toenmalige Leeuwstraat, buiten de singel, resten van een schoeiing gevonden die vermoedelijk ook bij deze vicus horen. (GAU.TA. Leeuwstraat-1947 tek.C.J. Bardet).
- 109 Groot, De, 1992, 24-25. Het beroemde 'Utrechtse schip' in het Centraal Museum, is noordelijk van de binnenstad gevonden. Dit

- (derde) schip dateert uit de late 10de eeuw. Verder zijn nog delen van twee andere schepen gevonden.
- 110 Zie o.a. Hoekstra, 1989; Groot, De, 1983, 1992 en 1997.
- 111 Wanneer de datering van de eindfase van de haven voor 1127 te plaatsen zou zijn, zou dit het (enige) *archeologische* argument opleveren om de vicus Stathe daar niet te localiseren. Zie Rooijen, Van, 1997; Groot, De, 1997a.
- 112 Vergelijk voor het 12de-eeuwse aardewerk, Groot, De, 1983, afb. 5 en 6, en Groot, De, 1997 afb. 10, met Heege, 1995, 17 en 54. Het aardewerk van de Lange Lauwerstraat waar De Groot aan refereert past uitstekend in de typo-chronologie van Heege en hoort volgens die typologie in de 11de eeuw thuis. Vergelijk het genoemde aardewerk met Heege, 1995, 49 en 50. Het werk van Heege geeft de in Noord-West Europa gangbare chronologie weer. Zie voor de munt: Rooijen, van, 1997. Als vindplaats voor de munt wordt in de vondstregistratie expliciet 'in het zand van de rivierafzettingen' vermeld.
- 113 Volgens de overlevering van de Arabier Tartusi liepen omstreeks 973 de 'weilanden' rondom ITRHT in de winter nog wel onder. Zie Evers, 1932.
- 114 Besteman, 1990, 93-95.
- 115 Es, Van, 1990, 152-153. Tekenend is dat bij Wijk bij Duurstede (de Horden) de Kromme Rijn-sedimentatie na de 9de eeuw stopt en die van de Lek dan een aanvang neemt.
- 116 Rooijen, Van, 1994b; Rooijen, Van, en Wynia, 1998.
- 117 Er zijn in het gebied vier opgravingen (Steenweg(Hema) 1976, Boterstraat 1986, Donkerstraat 1996 en Buurkerkhof 1996) geweest met goede profielen en nog circa zes diepe waarnemingen, zonder dat er veel sporen uit de 10de-12de eeuw zijn gevonden. Bij de opgraving Waterstraat 1996 zijn aanzienlijk meer en overtuigender sporen uit de 10de tot begin 12de eeuw aangetroffen (Busé e.a. 1998) dan bij de vaak aangehaalde opgraving onder de Hema (Hoekstra, 1980b). Dit verschil wordt versterkt wanneer bedacht wordt dat het diep uitgegraven deel van de opgraving aan de Waterstraat slechts een derde is van het oppervlak dat bij de Hema tot op diepte is onderzocht.
- 118 Montforts en Treling, 1987. Na heronderzoek blijkt dat bij de Hema slechts één 10de/11de-eeuws en één 11de/12de-eeuws kuiltje is gevonden.
- 119 Vliet, Van, 1995a, 17-19. De handel lijkt zich vooral via het water te hebben afgespeeld, voor grootschalige handel over land zijn geen aanwijzingen. In de delta met de vele waterlopen, de veen en klei gebieden en de (winterse?) overstromingen zal de handel over water ook veel eenvoudiger zijn geweest.
- 120 Stoeper, 1990, 206.
- 121 Hoekstra, 1989, 11 en 12.
- 122 Pas begin 12de eeuw, wanneer in Utrecht de Gregoriaanse kerkhervormingen met bisschop Godebald (1114-1127) hun intrede doen, werd de zielzorg centraler geplaatst. Hiertoe hoort blijkbaar ook de (latere?) splitsing van de Buurparochie, zodat de kerk dichterbij de mensen kwam te staan (Hoekstra, 1989, 11-13). Een prachtige parallel voor de Utrechtse situatie is te vinden in Tiel, waar de kerk ook van de handelswijk gescheiden ligt door een niet bewoond komgebied (mond. med. J. Dijkstra). Ook hier verzandde de haven in de 11de/12de eeuw en werd de vicus verlaten, de (echt) stedelijke bewoning begon rond de kerk en de voormalige haven werd pas in de 14de eeuw weer overbouwd door de groeiende stad. Sarfatij, 1999, beschrijft de topografie van Tiel in de 10de en 11de eeuw en maakt nadrukkelijk melding van de decentrale ligging van de parochiekerk.
- 123 Hoekstra, 1988, 6. Ook de Kruiskapel moet in deze periode gebouwd zijn (Rooijen, Van, 1999).
- 124 Rooijen, Van, 1997. Overigens: de handelsnederzetting lijkt, evenals die bij Tiel, als onderdeel van een handelssysteem meer een opvolger van de vroeg-middeleeuwse handel à la Dorestad, dan een stedelijke handel te zijn. Het gaat in beide gevallen om min of meer 'losse' handelsnederzettingen.
- 125 Bruijn, De, 1994, 42-43.
- 126 Bruijn, De, 1994, 43; Vliet, Van, 1995a, 14.
- 127 Groot, De, 1992. Die datering baseert hij op de ouderdom van enkele op de gracht afwaterende sloten; Vliet, Van, 1991, 17-18 en 1995b, 21-23.
- 128 Evers (?), 1932; De handelsplaats langs de Vecht lag hemelsbreed op zo'n 500 meter afstand van het castellum (en de omliggende bebouwing). De tussenliggende strook bestond uit een verlandende rivier en een, naar het zich laat aanzien, niet bewoonde strook land. De separaat ontstane vicus kan zeer wel een aparte benaming hebben gehad.
- 129 Rij, Van, 1980, 22-23. De archeologische vondsten (zie voor langs de Vecht o.a. Groot, De, 1997a; de vondsten van rond het castellum zijn hiervóór besproken) weerspreken de algemeen aanvaarde verklaring dat de portus naast de burcht lag volledig. De term 'nabijgelegen' moet mogelijk anders worden bezien dan 'vlak naast' of 'tegen aan'. Het is immers niet aannemelijk dat er in deze periode dicht bij elkaar twee 'bovenregionale' havencomplexen hebben gelegen. Langs de Vecht is er onmiskenbaar een gevonden, bij de burcht zijn voor een rond 1000 te dateren portus of belangrijke wijk geen andere archeologische aanwijzingen dan een enkel spoor en een handjevol scherven.
- 130 Ook bij de Springweg (1979-80) is mogelijk sprake van erosie. De waarnemingen gedaan tijdens het rioolwerk zijn echter nogal onoverzichtelijk. De nabij gelegen opgravingen, die een totaal ander beeld laten zien en de vreemde zandbuit die bij de Visscherssteeg zou zijn waargenomen, maken de waarnemingen aan de Springweg mijns inziens echter onbetrouwbaar.
- 131 Struick, 1971; Regteren Altena, Van, en Sarfatij, 1973, melden dat in een verlandende rivier(Rijn)loop verspoeld Romeins materiaal is gevonden. De Frankische scherven (Merovingisch materiaal is niet gevonden) zijn daarentegen niet verspoeld.
- 132 Dit geldt met name voor de zuidelijke binnenstad, ten noorden van het castellum is de situatie minder duidelijk.